

לאן פניו של החינוך המשפטי בישראל?*

מאת

יעל עפרון**

א. התפתחות החינוך המשפטי. ב. החינוך המשפטי במדינות העולם; 1. החינוך המשפטי באירופה הקונטיננטלית; 2. החינוך המשפטי בבריטניה; 3. החינוך המשפטי בארצות-הברית. ג. התפתחות החינוך המשפטי בישראל; 1. התפתחויות מוסדיות אשר השפיעו על החינוך המשפטי בישראל; השפעת הגלובליזציה על החינוך המשפטי בישראל; 3. תכני החינוך המשפטי: חינוך משפטי דוקטרינרי וחינוך משפטי אינטרדיספלינרי. ד. מטרות החינוך המשפטי; 1. גישת ההכשרה המקצועית; 2. גישת ההשכלה העיונית; 3. הגיתן להפריד את תפקידי האקדמיה המשפטית בישראל? 4. הגיתן לשלב בין תפקידי האקדמיה המשפטית בישראל? ה. סיכום.

* מאמר זה מהווה פרי ביכורים ממחקר הנערך במסגרת עבודה לצורך קבלת תואר דוקטור למשפטים בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. המחקר, "הוראת משא ומתן כמקרה בוחן לפדגוגיה המשפטית", אשר החל תחת הנחייתו ובתמיכתו רבת הפנים של מורי ורבי פרופ' סטיב גולדשטיין ז"ל, נמשך כעת בסיועם של פרופ' דייוויד מן מאוניברסיטת מסצ'וסטס בארצות-הברית, ופרופ' מיכאל קרייני מהפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. אני מבקשת להודות לשניהם, כמו גם לחברי הוועדה המלווה, פרופ' ברק מדינה, ד"ר יהושע מטיאש וד"ר טליה פישר, על הערותיהם המועילות להצעת המחקר. סטיב גולדשטיין ז"ל היה אמנם מבכירי מלומדי המשפט בישראל, אך הן כאיש משפחה והן כמורה ומדריך, היה הוא אף מחנך למופת. תחום החינוך בכלל, והחינוך המשפטי בפרט, היה חשוב ויקר לו. את הוקרתי על תמיכתו בדורות של תלמידי וחוקרי משפט, ואת תודתי האישית על הכבוד שנפל בחלקי להיות תלמידתו האחרונה, הספקתי עוד להביע באוזניו. בדברים שנשאתי בטקס הלווייתו של פרופ' גולדשטיין ז"ל, התחייבתי בפני אלמנתו האהובה, גרט, כי אחתור ללא לאות לשמירת מורשתו חיה, משמעותית ומשפיעה, כפי שהיה הוא עצמו בחייו. אני רואה במחקר זה, אשר מטרתו להאיר ואולי אף להוביל לשיפור בחינוך המשפטי בישראל, צעד ראשון במילוי התחייבותי כלפיה.

** תלמידת דוקטורט בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים, עורכת דין ומגשרת, ראש המנהל האקדמי וחברת סגל ההוראה בבית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת.

א. התפתחות החינוך המשפטי

החינוך המשפטי בישראל עובר שינוי. למעשה, בכך אין כל שינוי. מראשיתו של מיסוד המשפט כמקצוע נלמד, מתחולל דיון ער ונוקב סביב אותן השאלות: מה יש ללמד, מי צריך ללמד וכיצד¹. סיפור התפתחותו של החינוך המשפטי שונה ממדינה למדינה, אך בהתלבטויות הנוגעות לתפקידו אפשר למצוא קווים משותפים, ובייחוד באשר לשאלת הקשר (או אי-הקשר) של הוראת ההיבטים העיוניים של המשפט להכשרה המקצועית². דומה כי בכל העולם קיים חיפוש מתמיד אחר "נוסחת הפלא", המתבטא בכמה היבטים: ראשית, דיון תכופ המתנהל בדבר חלוקת העבודה הראויה בין הפרקטיקה לבין האקדמיה. שנית, ביקורת מתמשכת הנמתחת על הרמה המקצועית של עורכי הדין. בנוסף, מתח מתמיד בין התפקידים השונים של האקדמיה המשפטית עצמה³. לבסוף, הקמה מעת לעת של צוותי בדיקה וביקורת לבחינת החינוך המשפטי.

ביקורת על מקצועיותם של עורכי הדין נשמעת לא רק כלפי ציבור עורכי הדין, אלא אף מתוך הקהילה המשפטית עצמה. בארצות-הברית התעורר דיון נוקב בעקבות האצבע המאשימה שהפנה שופט מכהן, הארי ט' אדווארדס (Edwards), כלפי האקדמיה המשפטית. לטענתו, האקדמיה המשפטית היא האחראית לרמתם הירודה של עורכי הדין המופיעים בפניו⁴. גם ראש בית הלורדים באנגליה, הלורד וולף, מתח בשנת 2000 ביקורת פומבית על

- 1 ש"ז פלר "על הוראת המשפט" משפטים י 3, 3 (1980); יורם שחר ואדם חפרי-וינוגרדוב "בנייתה של הפקולטה למשפטים: עשור רטיסבון, 1949-1958" הרצאה בכנס לציון 60 שנה לפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים (29.12.2009).
- 2 ראו מנחם מאוטנר על החינוך המשפטי (2002), חיבור המאגד שני מאמרים חשובים פרי עטו, המנתחים את התפתחות החינוך המשפטי בישראל עד לשנות ה-90 של המאה העשרים ומכילים את המלצות המחבר לעיצובו העתידי. למיטב ידיעתי, מאז פרסום זה לא נסקר עד כה בארץ החינוך המשפטי באופן כה מקיף ומעמיק. לפיכך מהווה ספרו של מאוטנר מסמך קאנוני בתחום והרעיונות שבו השפיעו רבות על עיצובו של התחום, וכמובן שגם על מחקרי זה.
- 3 להשוואה בין הוראת משפט כחלק מהשכלה ליברלית כללית לבין הוראתו כהכשרה מקצועית בארצות-הברית ראו JAMES WILLARD HURST, *THE GROWTH OF AMERICAN LAW: THE LAW MAKERS* 257-285 (2007) (1950). דיון בנושא זה בחינוך המשפטי באנגליה ראו Roger Burridge, *Landmarks, Signposts, and Directions in Legal Education in the United Kingdom*, 51 J. LEGAL EDUC. 315, 320-322 (2001). להתלבטויות בנוגע לתפקיד החינוך המשפטי בישראל ראו יצחק אנגלרד "הרהורים על הפקולטה למשפטים" משפטים יב 217, 219-223 (1982). בנושא המתח בין תפקיד האקדמיה המשפטית לבקר ולפתח את המשפט לעומת תפקידה להכשיר עורכי דין לעתיד ראו מאוטנר, לעיל ה"ש 2.
- 4 Harry T. Edwards, *The Growing Disjunction Between Legal Education and the Legal Profession*, 91 MICH. L. REV. 43 (1992). סימפוזיון שנערך בתגובה למאמר פורסם אף הוא בכרך זה.

יזמתה של קבוצת משרדי עורכי-דין לפתוח באופן פרטי תכנית להכשרת מתמחים, עקב חוסר שביעות רצונם מרמתם המקצועית הירודה של בוגרי החינוך המשפטי באנגליה⁵. הביקורת העצמית של ציבור עורכי הדין בישראל, הושמעה בדוח הפעילות של לשכת עורכי הדין לסיכום שנת המשפט תשס"ט:

"עיקר פעילות מחלקת הדוברות התמקד במהלך שנת 2009 בניהול הקמפיין למניעת התדרדרות המקצוע [ההדגשה שלי – י' ע'], שיצא לדרך, בהנהגתו של ראש הלשכה. במסגרת זו, קוימו פגישות תדרוך עם כתבי משפט ועורכי עיתונים ומדורים משפטיים, נוסחו מאמרי דעה, ונערכו ראיונות עומק עם ראש הלשכה"⁶.

הנהלת בתי המשפט אף היא שותפה לאי-הנחת מהתנהלות עורכי הדין באולמות בתי המשפט. בנאום שנשא ראש לשכת עורכי הדין, יורי גיא-רון, לרגל פתיחת שנת המשפט תשס"ט אמר:

"...השנה, אני מבקש, בצוותא עם מנהל בתי המשפט, לצבוע את צבעיה של השנה החדשה בתרבות ההתדיינות המשפטית, המתדרדרת והולכת בבתי המשפט הישראליים ובמערכת המשפט בישראל בכללותה"⁷.

בהיסטוריה של החינוך המשפטי בארצות-הברית הוקמו ועדות רבות לבדיקת תכניות הלימוד בבתי הספר למשפטים, חלקן זומנו על ידי קרנות פרטיות, כגון קרן קרנגי אשר פרסמה בשנת 1914 את דוח רדליך (Redlich). דוח זה יצא נגד הפדגוגיה השלטת באותה העת⁸. בשנת 1921 פרסמה אותה הקרן את דוח ריד (Reed), שקרא להוספת התנסויות לצד הלימוד העיוני⁹. גם ארגונים ציבוריים נטלו את היוזמה לבחון ולבקר את האקדמיה המשפטית. האיגוד האמריקני של בתי הספר למשפטים (Association of American Law Schools) פרסם בשנת 1971 את דוח קרינגטון (Carrington), אשר המליץ על שינויים משמעותיים בתכניות הלימוד למשפטים¹⁰. המהפכה המשמעותית בתכנית הלימודים

5 Burridge, לעיל ה"ש 3, בעמ' 316.

6 לשכת עורכי הדין בישראל סקירת מנכ"ל לסיכום שנת המשפט תשס"ט 148 (דצמבר 2009).

7 יורי גיא-רון "לבקר כן, להשתלח לא" News1 (7.9.2009), www.news1.co.il/Archive/, (16.7.2010) 004-D-40838-00.html?tag=08-07-52.

8 JOSEPH REDLICH, THE COMMON LAW AND THE CASE METHOD IN AMERICAN LAW SCHOOLS (1914) (להלן – דוח רדליך).

9 ALFRED Z. REED, TRAINING FOR THE PUBLIC PROFESSION OF THE LAW (1921).

10 PAUL D. CARRINGTON, ASS'N AM. L. SCHS., TRAINING FOR THE PUBLIC PROFESSION OF THE LAW (1971).

התרחשה לבסוף בשנת 1992, בעקבות פרסומו של דוח מקרייט (MacCrate)¹¹. הדוח הוא תוצר עבודתו של צוות שהוקם על ידי לשכת עורכי הדין האמריקנית לגיבוש המלצות לצמצום הפער בין לימודי המשפט לבין הדרישות המקצועיות המתבקשות מעורכי הדין. כעשור לאחר מכן פרסמה לשכת עורכי הדין את דוח קרפנטר (Carpenter)¹², אשר הציג סקר שערך צוות נוסף לבדיקת יישום מסקנות דוח מקרייט.

בישראל, המועצה להשכלה גבוהה מינתה ועדה להערכת איכותן של הפקולטות למשפטים ושל בתי הספר ללימוד משפטים בישראל, בראשות שופט בית המשפט העליון בדימוס פרופ' יצחק אנגלרד. ממצאיה של ועדה זו לא פורסמו מעולם¹³. בנוסף על כך, מינתה לשכת עורכי הדין ב-24.3.2009 צוות "לבדיקת רמת המקצוע והצפתו"¹⁴, בראשות ראש לשכת עורכי הדין יורי גיא-רון. ביום 5.5.2009 אישר הוועד המרכזי של לשכת עורכי הדין את מסקנות הצוות¹⁵. מכוח החלטת הוועד המרכזי, אף הוקמה ועדה מקצועית למידרוג המוסדות ללימודי משפטים, בראשות השופט בדימוס ד"ר דן ביין. זו החלה פעולתה ביום 11.2.2010¹⁶.

שינויים מרחיקי לכת בתכניות הלימודים למשפטים, בייחוד בארצות-הברית אך גם במדינות נוספות, עשויים לבשר על מגמות חדשות העשויות להגיע אף אלינו. במרוצת השנים עבר החינוך המשפטי בעולם בשבילים כה רבים וכה מגוונים, המאפשרים כיום להעריך את מעלותיהם ומגרעותיהם. על אף השוני בשיטות המשפט, על אף הרפורמות והשינויים שחלו באקדמיה המשפטית במדינות השונות, על אף מסלולי ההכשרה המקצועיים השונים שעוברים משפטני אותן מדינות – בכולן קיימת התלבטות דומה בנוגע לתפקידים של מוסדות החינוך המשפטי. סקירה השוואתית של התפתחות החינוך המשפטי

- 11 Robert MacCrate et. al, *Legal Education and Professional Development – an Educational Continuum. Report of the Task Force on Law Schools and the Profession: Narrowing the Gap*, A.B.A. Sec. Legal Educ. & Admissions (1992) (להלן – דוח מקרייט).
- 12 Catherine Carpenter et. al, *A Survey of Law School Curricula*, A.B.A. Sec. Legal Educ. & Admissions (2004) (להלן – דוח קרפנטר).
- 13 ראו השערות לכך בכתבתה של ענת רואה "הממצאים הסודיים של דו"ח אנגלרד" YNET (27.2.2008), www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3512087,00.html.
- 14 דוח פעילות לשכת עורכי הדין בישראל סקירת המנכ"ל מ-1 בספטמבר 2008 עד 31 אוגוסט 2009 (שנת המשפט התשס"ט), www.israelbar.org.il/UploadFiles/annual_activity_report_2009_site.doc.
- 15 שם.
- 16 יורי גיא-רון "הרפורמה בהתמחות ובבחינות ההסמכה: שר המשפטים, פרופ' יעקב נאמן, החליט לקבל את עיקרי תוכנית הלשכה ולקדם תזכיר חוק בנושא" (30.1.2010), www.israelbar.org.il/article_inner.asp?pgId=92255&catId=3082 (16.7.2010).

בעולם, תוך הדגשת הדומה והמבדיל בין שיטות המשפט השונות, עשויה לסייע בניתוח התפתחויות החינוך המשפטי העכשווי והעתידי בישראל.

ב. החינוך המשפטי במדינות העולם

לשיטת המשפט השפעה ישירה על דרך עיסוקו של המשפטן, ומכאן סביר לצפות כי החינוך המשפטי יעניק לו את הרקע הנחוץ לעיסוקו המקצועי. בשיטת המשפט הישראלי החלק הארי של הפרוצדורה שאוב מהמשפט המקובל, בעוד חלקים נכבדים של המשפט המהותי נשענים על מסורות מדינות הקונטיננטל¹⁷. לפיכך נמנית ישראל על המדינות המכונות "בעלות שיטת משפט מעורבת". על האקדמיה המשפטית בישראל לתת את הדעת להשפעות השונות של שיטות המשפט המקובל והקונטיננטלי על האופן שבו יש להתייחס אל החינוך המשפטי.

חינוך משפטי המתמקד בהיבטים המעשיים של העיסוק במשפט ידגיש את הגישה הפרוצדורלית האדברסרית באמצעות פדגוגיה המציגה את תכניו המהותיים של המשפט כמאבק בין זכויות. עם זאת חינוך משפטי דוקטרינרי, המבליט את החקיקה כבסיס לניתוח המצב המשפטי, כנהוג בשיטות המשפט הקונטיננטליות, עשוי להוציא מן הדיון את המשמעויות הפרקטיות שבהן נתקל המשפטן בעבודתו. יש הסבורים כי החינוך המשפטי בשיטות משפט מעורבות חייב להדגיש דווקא את חוויית המפגש בין מסורות המשפט, ולזנוח את הניסיון לייצר עבור התלמידים מומחיות בשתי (או יותר) שיטות¹⁸. דיוניהם של מלומדי משפט במדינות בעלות שיטות משפט שונות בתפקידה של האקדמיה המשפטית עשויים לתרום נקודת השקפה נוספת על התפתחות החינוך המשפטי בישראל.

1. החינוך המשפטי באירופה הקונטיננטלית

החינוך המשפטי האירופי קשור ישירות להתפתחותו של החינוך המשפטי בישראל, משום שרבים מהמורים בפקולטה הראשונה למשפטים בארץ¹⁹ היו בוגרי מוסדות אקדמיים

17 Stephen Goldstein, *The Odd Couple: Common Law Procedure and Civilian Substantive Law*, 78(1&2) TULANE L. REV. 291, 306 (2003); Stephen Goldstein, *Israel, in MIXED JURISDICTIONS WORLDWIDE: THE THIRD LEGAL FAMILY* 448 (Vernon Valentine Palmer .ed., 2001)

18 Nicholas Kasirer, *Legal Education as Métissage*, 78(1&2) TULANE L. REV. 481, 499 (2003).

19 הפקולטה הראשונה למשפטים הוקמה באוניברסיטה העברית ופתחה לראשונה את שעריה ביום 28.11.1949.

למשפט במדינות הקונטיננטל²⁰, ובאופן טבעי הביאו עמם את הפדגוגיה ואת התפיסה הקוריקולרית שהיו נהוגות במדינות שבהן רכשו את השכלתם המשפטית. מגישה פדגוגית זו לא נחסך שבט הביקורת, בין היתר משום שאימוץ הגישה באופן אוטומטי לא הביא בחשבון את ההבדלים בין תפקידיו של המשפטן באירופה הקונטיננטלית לאלו בישראל. באוניברסיטאות הגרמניות במאה ה-18 התאפיינה ראשיתה של הוראת המשפט בפיצול בין תורת המשפט העיונית לתורת המשפט המעשית (עשיית עסקאות, ניסוח מסמכים, הגנה בפלילים, וארכיונות)²¹. ברם הגישה המדעית למשפט, שהייתה נהוגה במאה ה-19, הפכה את תורת המשפט המעשית – שאינה אלא החלה של תאוריה ולא מדע בפני עצמה – לבלתי מתאימה ללימוד באוניברסיטה ואכן הוצאה מתכניות הלימוד²². אי לכך, הוראת ההיבט המעשי של המקצוע הפך לנחלתם של עורכי הדין הותיקים. אלה הנחו פרחי משפט צעירים אשר שימשו להם כשוליה. הגלגול המודרני של השוליות במדינות אירופה הוא חובת ההתמחות במקצועות המשפט השונים. ברוב מדינות הקונטיננטל נדרש בוגר האקדמיה להתמחות במשך תקופה מוגדרת בתחום שבו בחר לעסוק, ולעתים אף נדרש ללימודים נוספים²³.

יש לציין כי יהיה זה מדויק יותר להתייחס אל המשפט באירופה הקונטיננטלית כתחום רב מקצועי. למעשה, העיסוק במשפט במדינות הקונטיננטל הוא מאגד של מקצועות שונים: שופט (judge), תובע ציבורי (public prosecutor), עורך דין ממשלתי (government lawyer), פרקליט (advocate) ונוטריון (notary)²⁴. בנוסף, קריירה אקדמית במשפט מהווה אף היא אפיק מקצועי הפתוח בפני בוגר בית ספר למשפטים²⁵. לכל אחד מהמקצועות הללו הכשרה שונה. ההחלטה של משפטן בתחילת דרכו המקצועית לבחור במסלול מקצועי זה או אחר, היא לרוב גם האחרונה, וזאת משום שלהישגיו באפיק מקצועי אחד (ותק, קשרים והצלחות) כמעט ואין ערך מקדם באפיק מקצועי אחר²⁶. לכל אחד ממקצועות המשפט נקבעה (לעתים אף בחקיקה) הכשרה מקצועית שונה, ולכן בתי הספר למשפטים נאלצים לבנות תכנית

20 לדוגמה, בין מורי הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים נמנו פרופ' ג' טדסקי מאיטליה; השופט מ' זילברג, בוגר לימודי משפטים בגרמניה; חה"כ ז' ורהאפטג רכש את השכלתו המשפטית בפולין; נשיא בית המשפט העליון לשעבר, י' זוסמן, בעל תואר ד"ר למשפטים מגרמניה; פרופ' י' קלינגהופר, בוגר אוניברסיטת וינה שבאוסטריה ועוד.

21 אנגלרד, לעיל ה"ש 3, בעמ' 222.

22 שם.

23 John Henry Merryman, *The Civil Law Tradition 101-108* (2nd ed, 1985), in CIVIL LITIGATION IN COMPARATIVE CONTEXT 58, 59 (Oscar G. Chase & Helen Hershkoff eds., 2007).

24 שם, בעמ' 58.

25 שם, בעמ' 62.

26 שם, בעמ' 58.

לימודים באופן שתעניק מצד אחד, רקע אחיד ומשותף לכולם, ומצד אחר, כלים שימושיים עבור כל אחת מהבחירות המקצועיות של בוגריהם. מאפיין בולט של ההשכלה האקדמית באופן כללי באירופה הוא היותה נגישה ופתוחה לכול. הלימודים מסובסדים כמעט במלואם על ידי המדינות, וחלקן אף מממנות לתלמידיהם מלגות מחיה. כל בוגר תיכון בעל תעודת בגרות מתאימה רשאי להירשם לבית ספר למשפטים והמוסד האקדמי אינו רשאי לדחות מועמדים²⁷. הסינון מתבצע לאחר שנת הלימודים הראשונה. כ-60% מתלמידי הפקולטה למשפטים לא ממשיכים לשנת הלימודים השנייה²⁸.

אחד הגורמים המשפיעים ביותר על החינוך המשפטי באירופה הקונטיננטלית הוא "תהליך בולוניה", המתרחש במדינות האיחוד האירופי מזה כעשור. התהליך החל ב"הצהרת סורבון", כאשר במסגרת החגיגות לציון 800 שנה לייסוד האוניברסיטה של פריז, הזמין שר החינוך הצרפתי את עמיתיו – הבריטי, הגרמני והאיטלקי – לחתום על הצהרה המאיצה במדינות אירופה לחתור להאחדת ההשכלה הגבוהה. שנה לאחר מכן, ב-1999 התכנסו בבולוניה שבאיטליה 29 מדינות וחתמו על אמנה אירופית ברוח הצהרת סורבון²⁹.

במסגרת הצהרת סורבון-בולוניה נדונה הצעה להפוך את החינוך המשפטי באירופה לדו-שלבי. השלב הראשון עולה בקנה אחד עם הגישה האירופית לנגישות מקסימלית להשכלה גבוהה, שלפיו יכול כל בוגר תיכון להירשם ללימודי משפט אוניברסיטאיים ולזכות בתואר ראשון במשפטים כעבור שלוש שנות לימודים. עם זאת על פי הצעה, על מנת להתמחות באחד ממקצועות המשפט (שופטים, עורכי-דין, נוטריונים וכיוצ"ב), יש להשלים תואר מאסטר במשפטים³⁰. באופן זה תוכלנה מדינות אירופה להקצות מכסות או להגדיר קריטריונים לקבלה לתואר שני, איסור הרובץ עליהן כשמדובר בקבלה לתואר ראשון, וכך תתאפשר השפעה על איכות ורמת בוגרי החינוך המשפטי.

ראוי לציין כי תהליך בולוניה סחף אחריו עד כה מעל 40 מדינות באירופה ומחוצה לה³¹. ישראל עושה מאמצים להצטרף לאמנת בולוניה, על מנת שהלימודים בארץ יוכרו על ידי מדינות אירופה ועל מנת לאפשר ניידות מוגברת של סגל ההוראה³². עם זאת תהליך הצטרפותה, שהיה אמור להסתיים עד 2010, טרם הושלם. אני נוטה להעריך כי התהליך לא

Franz J. Vanistendael, *Quality Control of Students and Barriers to Access in West-European Legal Education*, 43 S. TEX. L. REV. 691, 692 (2001) 27

שם, בעמ' 694. 28

Sara Guri-Rosenblit, *Higher Education in Transition: Horizontal and Vertical Patterns of Diversity*, in NEW DIRECTIONS IN HIGHER EDUCATION 23, 25 (R. Nata. ed., 2005) 29

Vanistendael, לעיל ה"ש 27, בעמ' 695. 30

Guri-Rosenblit, לעיל ה"ש 29, בעמ' 25. 31

תמרה טראובמן "אוני' באירופה יכירו בלימודים מישראל" הארץ (20.12.2006), 32
news.iol.co.il/?w=94/1026806 (28.9.2010).

צפוי להסתיים אף בשנים הקרובות. אימוץ הקריטריונים האירופיים לרכישת תואר ראשון במשפטים (לימודים מסובסדים ללא תנאי כניסה) יטיל על הממשלה הישראלית עומס כספי רב, ויגביר את חששה של הקהילה המשפטית מהתדרדרות המקצוע והצפתו. עם זאת יש תוחלת לרעיון של הצבת התנאי של רכישת תואר שני לצורך הצטרפות ללשכת עורכי הדין. דומה כי הגישה המוצעת בהצהרת סורבון-בולוניה מוצאת לה תמיכה הן בקרב עורכי הדין והן בקרב בכירי האקדמיה המשפטית. ראש לשכת עורכי הדין, עו"ד יורי גיא-רון, צוטט כאומר:

"התנגדתי לקביעת מכסה לקבלת סטודנטים למשפטים, למרות שזה היה יכול לפתור בקלות את הבעיה. לדעתי גם צריך לקבוע חובת תואר שני כדי לקבל רישיון עורך דין, אבל אני פרגמטי"³³.

דיקן הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים, פרופ' ברק מדינה, ביטא אף הוא בריאיון עיתונאי תמיכה בגישה האירופית, הפותחת לרווחה את הדלת אל לימודי המשפט³⁴:

"הלוואי שלכולם יהיה תואר ראשון, ותואר ראשון במשפטים בפרט... הלשכה צריכה להעלות את רמת הבחינות, להאריך את ההתמחות ולתת לשוק לעשות את שלו... יש אנשים שלומדים משפטים שהם ברמה נמוכה יותר אבל זה לא אומר שלא צריך לאפשר להם ללמוד. אם אדם לא דורש מימון ציבורי יש לו זכות ללמוד משפטים, גם אם הוא לא חכם ולא מוצלח".

2. החינוך המשפטי בבריטניה

הסגנון במשפט המקובל האנגלי מהמאה ה-18 עד למאה ה-19 השפיעה על החינוך המשפטי בבריטניה ואף הושפעה ממנו³⁵. רק עם כניסתו לתפקיד של ג'רלד גרדינר כלורד צ'נסלור באמצע שנות ה-60 של המאה הקודמת, החל המשפט האנגלי למעשה ליישר קו עם

33 נועם שרביט "לשכת עורכי הדין מציגה: כך לא תרצו להיות עורכי-דין" גלובס (24.3.2009), www.mako.co.il/finances-personal/career/Article-8060a313e493021006.htm (28.9.2010).

34 נורית רוט 'פרופ' ברק מדינה: 'אני שמח על המכללות; אי אפשר למנוע ממי שרוצה ללמוד משפטים' *TheMarker* (30.12.2009), www.themarker.com/tmc/article.jhtml?ElementId=skira20091230_1138530 (1.8.2010).

35 David Sugarman, *Beyond Ignorance and Complacency: Robert Stevens' Journey through Lawyers and the Courts*, 16 (1) INTERNATIONAL J. OF THE LEGAL PROFESSION 7, 9 (2009).

מגמות מודרניות בעולם המשפט ובעקבות זאת להציע חינוך משפטי מגוון וחדשני יותר³⁶. עד אז התמקד החינוך המשפטי בחשיפה ובניתוח של הדוקטרינה המשפטית וכמעט ולא נגע בהיבטים מעשיים של המשפט³⁷. החלוקה בין נושאים עיוניים לנושאים פרקטיים, שהייתה נהוגה בבריטניה שנים רבות, נראית כיום שרירותית ותמוהה: תחומים כמו דיני תאגידים או דיני משפחה לא נתפסו כאקדמיים, אלא כהפעלה טכנית של המשפט ועל כן לא נלמדו כלל באוניברסיטאות³⁸. מלומדי המשפט האקדמיים סבלו מדימוי נמוך גם בקרב הקהילה המקצועית וגם בקרב הקהילה הכלל אוניברסיטאית³⁹.

כיום, ניכר כי החינוך המשפטי בממלכה הבריטית מעוצב על ידי ארבעה גורמים: שני המקצועות המשפטיים העיקריים בה – ה־barristers וה־solicitors – האוניברסיטאות והממשלה. תהליך החינוך המשפטי הבריטי מורכב משני שלבים. הראשון הוא השלב האקדמי הכולל הקניית ידע משפטי, והשני הוא קורסי הכשרה מעשית, המופקדת בידי כל אחד ממקצועות המשפט. הכניסה לקורסי ההכשרה המעשית אינה מותנית ברכישת ידע אקדמי במסגרת בית ספר למשפטים, ולמקצועות המשפטיים מתקבלים גם אקדמאיים שאינם משפטנים. נתונים מתחילת שנות ה־2000 מלמדים כי רק מעט יותר ממחצית חברי הלשכות המקצועיות רכשו את התואר האקדמי שלהם בבית ספר למשפטים⁴⁰.

המתחים בין הסוכנים השונים המופקדים על החינוך המשפטי ובתוכם עצמם היו והינם גורם משפיע על החינוך המשפטי בבריטניה⁴¹: בין barristers ל־solicitors קיימת מסורת ארוכה שנים של מתיחות חברתית וכלכלית וכל לשכה מקצועית שואפת לשלוט בכיפה⁴²; אוניברסיטאות העילית העשירות והמבוקשות, אשר היוו הגמוניה בלתי מעורערת בחינוך המשפטי עד לסוף שנות ה־60 של המאה הקודמת, עושות מאמץ לשמר את מעמדן מול האחרות, המציעות חדשנות, ביקורתיות ושכר לימוד נמוך יותר⁴³; בין אלה לאקדמיה המשפטית ניטש מאבק באשר לשאלה מי ראוי להיות פטרונו החינוך המשפטי, שכן הלשכות המקצועיות רואות ברפורמה המשפטית בבריטניה עניין פרקטי ולא אקדמי⁴⁴. לאחרונה אף החלה הממשלה – באמצעות משרד החינוך והתעסוקה – להתערב בחינוך המשפטי,

36 שם, בעמ' 17.

37 שם, בעמ' 10.

38 שם, בעמ' 8.

39 שם, בעמ' 10.

40 Vanistendael, לעיל ה"ש 27, בעמ' 695.

41 Burridge, לעיל ה"ש 3, בעמ' 316.

42 שם.

43 Sugarman, לעיל ה"ש 35, בעמ' 8.

44 שם, בעמ' 22.

ולקבוע אמות מידה כדי להבטיח את איכות השירות וכדי לשלוט על הכניסה לכל אחד ממקצועות אלו⁴⁵.

הרפורמה להגברת הנגישות להשכלה גבוהה, שעליה שוקדת ממשלת בריטניה מתחילת המאה בעקבות הצהרת סורבון-בולוניה, הגבירה את החששות באשר לרמת ההשכלה של הבוגרים בבתי הספר למשפטים ולמידת מסוגלותם המקצועית. לאור זאת, פרסמה הסוכנות להבטחת איכות (Quality Assurance Agency – QAA), הגוף הממונה על קביעת סטנדרטים להשכלה הגבוהה, שבעה תחומים שבהם נדרש כל בוגר בית ספר למשפטים להפגין שליטה בתום שלבי הלימוד לקראת הכניסה למקצוע: (1) ידע סובסטנטיבי בנושאים משפטיים; (2) יישום ידע ופתרון בעיות; (3) מחקר ושליטה במקורות; (4) ניתוח, הערכה, סינתזה וחשיבה ביקורתית; (5) עצמאות אישית; (6) תקשורת בין-אישית ואוריינות; (7) מיומנויות יסוד אחרות. סוכנות זו לא הכתיבה למוסדות האקדמיים כיצד להשיג יעדים אלה⁴⁶. לעזרתם של מוסדות החינוך המשפטי הוקם מרכז באוניברסיטת וורוויק (United Kingdom Centre for Legal Education), המספק לסגל ההוראה ולמוסדות הלימוד תמיכה פדגוגית, טכנית, מחקרית וכיוצ"ב⁴⁷, במטרה לקדםם להשגת היעדים שהציבה ה-QAA.

הידע המשפטי הבסיסי שנדרש מהמועמדים להכשרה המעשית הוגדר במשותף על ידי הלשכות המרכזיות של המקצועות המשפטיים, וכולל קורסים במשפט ציבורי וזכויות אדם, בדיני חיובים (חוזים ונזיקין), בדיני עונשין, בדיני קניין, בדיני יושר ונאמנויות, במשפט אירופי ובמחקר משפטי⁴⁸. בוגרי תואר ראשון במשפטים לומדים תחומים אלו במסגרת לימודיהם האקדמיים, ואילו בוגרי תארים אחרים נדרשים להשלים השכלתם בקורסים אלה נוסף על לימודי התואר שלהם.

בוגרי תואר ראשון אשר רכשו את הידע המשפטי הבסיסי, גם אם אינם בוגרי בית ספר למשפטים, מופנים לשלב הלימודים השני בקורסים להכשרה מעשית, הכוללים נושאים של אתיקה, מיומנויות מחקר, ניסוח מסמכים, אומנות השכנוע, אומנות הריאיון, ייצוג, מנהל עסקים, מיסוי וכיוצ"ב⁴⁹. קורסים אלה נלמדים במסגרת אוניברסיטאות אשר קיבלו לכך זיכיון מאת הלשכות המקצועיות. הצלחה בבחינות בקורסים אלה מאפשרת למועמד להתקבל ללשכה המקצועית, שבה הוא חייב לעבור תקופת התמחות של שנה⁵⁰.

45 Burridge, לעיל ה"ש 3.

46 "Law 2007" The Quality Assurance Agency for Higher Education (2007), 8-10 & Appendix A, available at www.qaa.ac.uk/academicinfrastructure/benchmark/statements/law07.pdf

47 ראו אתר המרכז: www.ukcle.ac.uk

48 Burridge, לעיל ה"ש 3, בעמ' 317.

49 שם, בעמ' 318.

50 שם, בעמ' 319.

גורם נוסף המשפיע על החינוך המשפטי בבריטניה הוא היותה של המדינה ממלכה הכוללת מספר מדינות הנבדלות בשיטות המשפט שלהן, וכן היותה חלק מהאיחוד האירופי. מורי המשפט באנגליה מורגלים בסביבה משפטית בין-לאומית, ומשפט משווה מהווה זה מכבר חלק בלתי נפרד מהקוריקולום של מרבית בתי הספר למשפטים בבריטניה⁵¹. נוסף על כך, בבתי ספר רבים למשפטים באנגליה לומדים תלמידים בעלי אזרחויות זרות ומהווים חלק נכבד מן הסטודנטים. הללו תורמים להגברת הדגש הבין-לאומי שניתן ללימודי המשפט באותם מוסדות⁵².

3. החינוך המשפטי בארצות-הברית

החינוך המשפטי בארצות-הברית⁵³ דומה בתחילתו לאופן שבו הכשירו באנגליה באותה תקופה את ה-solicitors. אדם אשר ביקש לעסוק בעריכת דין נדרש לעבוד כשוליה אצל עורך דין ותיק במשך תקופה מוגדרת, שהייתה שונה בכל מדינה, וכן לעמוד בבחינות כניסה ללשכה המקומית⁵⁴.

בית ספר ליכטפלד בקונטיקט היה בית הספר הראשון למשפטים, שנוסד בשנת 1784 כמוסד פרטי להכשרה מקצועית. הלימודים בליכטפלד התבססו בעיקר על הבלקסטון האנגלי, עם התאמות לנסיבות האמריקניות. בית הספר התגאה בגישה המדעית והאקדמית להוראת המשפט (להבדיל מהגישה ה"מכנית" שבה נלמד המקצוע במשרדי עורכי הדין) ואמנם הצליח למשוך תלמידים מכל רחבי ארצות-הברית⁵⁵.

51 שם, בעמ' 315.

52 שם, בעמ' 323.

53 בין המקורות המרובים הסוקרים את ההיסטוריה של הוראת המשפטים בארצות-הברית השתמשתי בעיקר באלו: ROBERT STEVENS, LAW SCHOOL: LEGAL EDUCATION IN AMERICA FROM THE 1850S TO THE 1980S. (1983); Stephen M. Feldman, *The Transformation of an Academic Discipline: Law Professors in the Past and Future (or Toy Story Too)*, 54 J. LEGAL EDUC. 471 (2004); Jean R. Sternlight, *Symbiotic Legal Theory and Legal Practice: Advocating A Common Sense Jurisprudence of Law and Practical Applications*, 50 U. MIAMI L. REV. 707, 719-726 (1996); John Lande & Jean R. Sternlight, *The Potential Contribution of ADR to an Integrated Curriculum: Preparing Law Students for Real World Lawyering*, 25:1 OHIO STATE JOURNAL ON DISPUTE RESOLUTION 247, 253-258 (2010). לתאור בעברית ממצה וקולחת של התפתחות החינוך המשפטי בארצות-הברית עד לתחילת שנות התשעים של המאה ה-21 ראו נויה רימלט "החינוך המשפטי – בין תאוריה לפרקטיקה" עיוני משפט כד 81, 84-86 (2000).

54 STEVENS, לעיל ה"ש 53, בעמ' 3.

55 שם, בעמ' 4.

באותן השנים העדיפו הלשכות המקומיות לקלוט עורכי דין בעלי השכלה אקדמית, דבר אשר עודד את יזמי תכניות ההכשרה לחפש אכסניה אקדמית שתעניק יתרון לבוגריהן. האוניברסיטאות מצדן התעניינו במשיכת סטודנטים לתכניות אלטיסטיות הממנות את עצמן⁵⁶. שיתופי פעולה אלה בין הלשכות לאוניברסיטאות שווקו לציבור כהכשרה בעלת אופי מדעי, המשלבת באופן אידיאלי תאוריה ופרקטיקה. זאת, לעומת הלימוד הבלתי מספק לכאורה במשרדי עורכי הדין⁵⁷. באווירת התקופה של סוף המאה ה-18, שבה גאתה הביקורת על רמתם המקצועית הירודה של עורכי הדין, הפכה האלטרנטיבה שהוצעה למסלול ההכשרה המועדף. ההתמחות כשוליה לצד עורך דין ותיק נזנחה לטובת לימודים אקדמיים⁵⁸. הצורך לקבוע סטנדרטים אחידים וקריטריונים ברורים לכניסה למקצוע הוביל ב-1878 להקמת ה-ABA (American Bar Association)⁵⁹.

מינויו של כריסטופר קולומבוס לנגדל לדיקן בית הספר למשפטים בהרווארד בשנת 1870 חולל מהפכה בחינוך המשפטי בארצות-הברית, השרירה עד עצם היום הזה. לנגדל טען כי מקומו של המשפט באקדמיה מוצדק משום היותו מדע לכל דבר, ועל כן יש ללמד משפט באופן אקדמי ולא באופן מעשי⁶⁰. על פי הגישה הלנגדלית, המשפט הוא סט של כללים ברורים – אמיתות מובהקות – אשר יש לחלץ מתוך תקדימים ועליהם לחלוש על כל מקרה ומקרה (השיטה כונתה "שיטת הקייס" – case method)⁶¹. גישה לוגית זו לא הותירה כל מקום להתחשבות בנסיבות חברתיות או בשיקולים שאינם רציונליים⁶². שיטת הקייס אף הולידה פדגוגיה משפטית ייחודית (השיטה הסוקרטית – socratic method), שלפיה מוטל על התלמידים להעמיק בפסקי הדין או בחוות הדעת של בית המשפט העליון ולענות בעל פה מול כלל חבריהם לכתה על שאלות המרצה המתייחסות לטקסטים הללו, במטרה לחשוף את אותן אקסיומות משפטיות⁶³. בתקופת לנגדל כדיקן בית הספר למשפטים בהרווארד (1870-1895) נוספו לקוריקולום קורסים בתורת המשפט, משפט השוואתי וכיוצ"ב. סגל ההוראה אופייני בפיצול עמוק בין תאורטיקנים לפרקטיקאים, פיצול אשר הוביל להקמת ה-AALS (American Association of Law Schools), כגוף נפרד מה-ABA. השפעתו של לנגדל על החינוך המשפטי בארצות-הברית חרגה מגבולות כתת הלימוד. חזונו להאריך את תקופת לימודי המשפטים משנתיים לשלוש ולקבוע תואר ראשון כתנאי

שם, בעמ' 5.	56
שם, בעמ' 21.	57
Sternlight, לעיל ה"ש 53, בעמ' 720.	58
Stevens, לעיל ה"ש 53, בעמ' 27.	59
שם, בעמ' 36.	60
Feldman, לעיל ה"ש 53.	61
דוח רדליך, לעיל ה"ש 8, בעמ' 11, מצטט את לנגדל, מתוך: C.C. LANGDELL, A SELECTION OF CASES OF THE LAW OF CONTRACTS (1871).	62
Stevens, לעיל ה"ש 53, בעמ' 53.	63

סף לקבלה ללימודים, התממש בהדרגה והפך לנחלת מרבית מוסדות הלימוד לאחר מלחמת העולם הראשונה⁶⁴.

הקהילה המשפטית בארצות-הברית הייתה חלוקה בנוגע לגישתו המדעית של לנגדל. המסנגרים מנו לה יתרונות אחדים: ראשית, הנופך המדעי שנוסף לתחום הוסיף לו לגיטימציה אקדמית ובשל כך גם יוקרה חברתית. שנית, עמידה בדרישותיה המחמירות של הגישה המדעית יצרה סינון טבעי של המועמדים להצטרפות למקצוע. ולבסוף, התוצאה המעשית של שתי הסיבות לעיל הייתה יצירת תרבות משפטית חדשה, אשר הולידה אליטה משפטית מבודלת ונחשקת⁶⁵.

עם זאת ככל שהתפשטה שיטתו של לנגדל למוסדות נוספים, כך החלה התרחקותו של החינוך המשפטי מהמקצוע⁶⁶. החל מהעשור השני של המאה הקודמת החלו גוברים הקולות המבקרים את הגישה הלנגדלית, והטוענים כי היא אינה מכינה כהלכה את בוגרי לימודי המשפט לתפקידים המקצועיים. עד היום, המבקרים קוראים לבתי הספר למשפטים להסיט את תשומת הלב מניתוח העקרונות המשפטיים הבאים לידי ביטוי בפסקי הדין של בית המשפט העליון בארצות-הברית, אל עבר הידע והמיומנויות הנדרשים להם בעיסוק היום-יומי בעריכת דין⁶⁷.

לצד הביקורת, קיימים גורמים נוספים המשפיעים על החינוך המשפטי בארצות-הברית. החל בשנות ה-60 מתפתחת והולכת תנועה, השואפת לענות על הצורך של סטודנטים למשפטים המבקשים לראות במשפט לא רק מדע אקדמי אלא כלי לשינוי חברתי⁶⁸. תנועה זו הובילה להתפתחותן של קליניקות משפטיות, שבמסגרתן נותנים הסטודנטים שירות לקהילה מחד גיסא, ומתנסים הלכה למעשה, תחת פיקוח, במיומנויות המקצועיות של עריכת הדין, מאידך גיסא. יתרון נוסף של הלימודים הקליניים הוא האקדמיזציה של מיומנויות, שבה אדון בהמשך רשימה זו. במוסדות רבים, התנסות זו היא תנאי לקבלת התואר. מאז פרסומו של דוח מקרייט (1992) החלו תכניות הלימודים בבתי הספר למשפטים בארצות-הברית לכלול קורסי חובה בתחום הכתיבה, הקריאה והמחקר המשפטיים (Legal Research and Writing Skills), וכן קורסים למשא ומתן וליישוב סכסוכים בהסכמה (אף אם כקורסי בחירה בלבד)⁶⁹.

64 שם, בעמ' 37.

65 Feldman, לעיל ה"ש 53, בעמ' 478.

66 STEVENS, לעיל ה"ש 53, בעמ' 54.

67 לרשימה הארוכה של ועדות הבדיקה ודוחות הביקורת המביעים עמדה זו, ראו Sternlight,

לעיל ה"ש 53, בעמ' 722-725.

68 STEVENS, לעיל ה"ש 53.

69 דוח קרפנטר, לעיל ה"ש 12.

ג. התפתחות החינוך המשפטי בישראל

בשני העשורים האחרונים, מאז הציג פרופ' מאוטנר את חיבורו המכונן⁷⁰, התרחשו שינויים מהותיים בשדה ההשכלה הגבוהה בישראל בכלל, ובאקדמיה המשפטית בפרט. בין ההשפעות על החינוך המשפטי בארץ ניתן למנות שינויים מוסדיים, התפתחויות גלובליות ומגמות בניחות המשפט.

1. התפתחויות מוסדיות אשר השפיעו על החינוך המשפטי בישראל

(א) הקמת הפקולטה למשפטים הראשונה

הרעיון להקים באוניברסיטה העברית פקולטה למשפטים הועלה לראשונה בטיוטת התכנית להקמת האוניברסיטה שניסח חיים ויצמן במרס 1913, וכן בתכנית שהכין ב-1919 ראש מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בלונדון, שמואל הוגו ברגמן. רעיון זה נדחה בטענה כי קיימות כבר בארץ מסגרות הכשרה לעורכי דין⁷¹. בסמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה החליט חבר הנאמנים של האוניברסיטה לבחון אפשרות לשלב בפקולטה למדעי הרוח לימודי השלמה למשפטים (לא כתחליף למסלול ההכשרה הקיים, אלא כלימודי השלמה), אך תכניות אלו נדחו שוב ושוב⁷².

המפנה בעמדת האוניברסיטה ביחס ליעודה בתחום החינוך המשפטי חל בפברואר 1948. בהחלטה משותפת של החוג למדעי החברה ושל המשפטים שכיחנו באוניברסיטה הוכרע, בין היתר, כי מחובתה של האוניברסיטה העברית לטפל בכל השאלות הכרוכות בלימודי המשפט, וכי אין לפצל את לימודי המשפט בין האוניברסיטה העברית לבין מוסד עצמאי אחר כלשהו. החלטות אלה הובילו למינוי ועדה שתטפל בהכנות לפתיחת הפקולטה. הוועדה הגישה את המלצותיה ביולי 1948, ובמאי 1949 התקבל אישורו הסופי של חבר הנאמנים של האוניברסיטה לפתיחת הפקולטה⁷³. בטכס הפתיחה שהתקיים ביום 28 בנובמבר 1949, הדגישו הנואמים, בין היתר, את החשיבות של הקניית הכשרה משפטית במוסד אקדמי⁷⁴.

70 מאוטנר, לעיל ה"ש 2.

71 "Law Classes", אשר יוסד ב-1920 על ידי נורמן בנטוויץ', היועץ המשפטי של ממשלת ארץ-ישראל, ובית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה, אשר יוסד ב-1935 על ידי שמואל אייזנשטדט ופולטיאל דיקשטיין. מתוך אתר הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית law.huji.ac.il/about.asp?cat=402 (14.7.2010).

72 ש.ם.

73 ש.ם.

74 אתר האינטרנט של הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית שהיה קיים בתאריך 14.5.2005 (ומאז שונה) : law.huji.ac.il/about.asp?cat=402.

בתחילה, מסלול הלימודים תוכנן ל-4 שנות לימוד, כשבמקביל לשנת הלימוד האחרונה יחלו התלמידים בהתמחות מעשית בת 3 שנים. התואר שהוענק לבוגרים בסיום המסלול היה מוסמך (MA) במשפטים. ברבות השנים, לחצים שונים הובילו לקיצור תקופת הלימודים ותקופת ההתמחות, והתואר שהוענק לבוגרים היה תואר בוגר במשפטים⁷⁵.

(ב) הקמת פקולטות נוספות למשפטים

במשך 25 שנים הייתה הפקולטה למשפטים בירושלים המוסד המורשה היחיד להוראת משפטים בישראל. בשנת 1959 הקימה הפקולטה שלוחה בתל-אביב, אשר כונתה "בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה". בשנת 1969 קיבל מוסד זה עצמאות אקדמית והפך ל"פקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב"⁷⁶.

באותן שנים חתרה גם אוניברסיטת בר אילן ליעד דומה. העשור השני לפעילותה של אוניברסיטת בר אילן היה פורה ומשגשג הן מבחינה אקדמית הן מבחינה כלכלית. במהלכו הוקמו מספר פקולטות חדשות, וביניהן – בשנים 1969/70 ו-1970/71 – הוקמה גם הפקולטה למשפטים⁷⁷ והיוותה את המוסד השלישי בישראל המורשה להעניק תואר ראשון במשפטים.

עשרים שנה לאחר מכן, בשנת 1991 נפתחה הפקולטה הצפונית ביותר למשפטים באוניברסיטת חיפה, ובכך למעשה הפקיעה את הבלעדיות על החינוך המשפטי ממרכז הארץ המבוסס. ברוח דברים דומה, בהחלטת המועצה להשכלה גבוהה מיום 24.5.2005, הוחלט מטעמים של תמיכה בפריפריה לאפשר לאוניברסיטת בן-גוריון בנגב לפתוח אף היא תכנית ללימודי תואר ראשון במשפטים⁷⁸, אולם החלטה זו לא מומשה על ידי האוניברסיטה.

(ג) המכללות הפרטיות למשפטים

השפעה ניכרת הייתה למהפכה (לא פחות, לטעמי) שהתרחשה בהשכלה הגבוהה בישראל בשנות ה-90 של המאה העשרים. בשם הרעיון של נגישות להשכלה הגבוהה, אישר שר החינוך דאז, הפרופ' אמנון רובינשטיין, את פתיחת המכללות האקדמיות לרבות מוסדות פרטיים שאושרו להעניק תואר ראשון במשפטים. פרופ' רובינשטיין צוטט כאומר:

75 שחר וחרפרי-וינוגרוב, לעיל ה"ש 1.

76 ש.ם.

77 אתר אוניברסיטת בר-אילן: www1.biu.ac.il/index.php?id=291&pt=1&pid=5&level=3&cPath=5,291. (17.7.2010).

78 המועצה להשכלה גבוהה העשירית – קובץ החלטות עקרוניות: 2002-2007 161 (מרץ 2007), www.che.org.il/download/files/עקרוניות_החלטות_קובץ_10.pdf.

"לא רק שאני לא מצטער על פתיחת המכללות, אני גאה בזה. בגלל הצעד הזה אלפי ישראלים, בעיקר מהשכבות הנמוכות, זוכים להשכלה גבוהה. אילולא הקמת המכללות היו לנו 100 אלף סטודנטים פחות... אומרים 'פעם היו אוניברסיטאות'. פעם 2% מהאוכלוסייה הגיעו לאוניברסיטאות. אולי היתה רמה גבוהה, אבל זו רמה של אליטה מצומצמת, ואנחנו לא רוצים חברה כזאת אליטיסטית. אנחנו רוצים חברה דמוקרטית עם שוויון הזדמנות"⁷⁹.

לעניות דעתי, תאור זה חוטא למציאות ככל שמדובר במכללות למשפטים. שכר הלימוד הגבוה במוסדות אלה (ביחס לשכר לימוד אוניברסיטאי) מאפשר את רכישת התואר הנכסף במשפטים – כרטיס הכניסה למקצוע עריכת הדין – דווקא לשכבות אוכלוסייה אליטיסטיות שנגדן יוצא רובינשטיין.

נוסף על כך, המוסדות הפרטיים המעניקים תואר ראשון במשפטים, כפופים לפיקוח המועצה להשכלה גבוהה רק לצורך אישור להענקת התואר. עם קבלת האישור, אין הם כפופים עוד לפיקוח ההדוק, או לכל פיקוח ציבורי אחר, על הרמה האקדמית של הלימודים. היעדר הפיקוח מתייחס לתנאי הקבלה ללימודים, למספר התלמידים בכתה, למבנה ולתוכן של תכניות הלימוד, לסגל ההוראה ולדרישות האקדמיות מן התלמידים. החשש הוא שבהיעדר פיקוח מעין זה יכתיבו שיקולים עסקיים – ולא אקדמיים – את התנהלות המוסד וישפיעו לרעה על הרמה האקדמית והמקצועית של בוגריו.

שינוי מבנה מערכת ההשכלה הגבוהה בארץ לא רק אפשר לקהל רחב יותר לימודים אקדמיים, אלא אף השפיע על תכניהם של לימודים אלו⁸⁰. ביטול המונופול של האוניברסיטאות על ההשכלה המשפטית ופתיחת השערים למכללות האקדמיות למשפטים, יצרו מהפך בכוחות השוק והעמידו את האוניברסיטאות הוותיקות בפני חזית חדשה. כדי למצב את עצמן בשוק החדש, הבליטו המכללות למשפטים אוריינטציה מעשית יותר בתכניות הלימוד שלהן. "חטיבות התמחות" ו"תכניות משולבות" צצו כפטריות אחר הגשם במטרה לצוד את לבו של הסטודנט המתלבט. מצב דברים חדש זה יוצר דילמה לפקולטות למשפטים באוניברסיטאות, באשר לאופן בו עליהן למצב עצמן. האם "ליישר קו" עם המגמה הפרקטית החדשה, או דווקא להבליט את ייחודן כמוסדות עיון ומחקר.

79 אלה לוי-וינריב "אמנון רובינשטיין: 'פיצול תפקיד היועץ המשפטי לממשלה הוא הכרחי – מזווז הוא כמו לואי ה-14'" גלובס (12.11.2009), www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000513345.

80 ע' וולנסקי "פרק 4: פתיחת שערים – דמוקרטיזציה של ההשכלה הגבוהה" בתוך הקפיצה השלישית: שינויים ורפורמות במערכת החינוך בשנות ה-90, 70 (עופר ברנדס עורך, 1996).

(ד) המכללות הציבוריות למשפטים

בהחלטת ממשלה שהתקבלה במחצית העשור הראשון של המאה ה-21, נקבע כי יש לאפשר הקמת מכללות ציבוריות למשפטים בפריפריה (במכללה האקדמית צפת ובמכללת ספיר בנגב)⁸¹. בישיבתה מיום 24.5.2005, החליטה המועצה להשכלה גבוהה כי:

"משיקולים חברתיים ומתוך רצון לקדם את הפריפריה ולחזקה – לאפשר הגשה של שתי בקשות לפתיחת תכניות לימודים לתואר ראשון במשפטים: בקשה אחת ממוסד בצפון הארץ ובקשה אחת ממוסד בדרום הארץ"⁸².

ייחודה של החלטה זו היא הקביעה כי שתי תכניות אלה תתפתחנה במסגרת של מכללה ציבורית, הכפופה לפיקוח הדוק (אקדמי ותקציבי כאחד) של המועצה להשכלה גבוהה. בכך למעשה ניתן ביטוי לשוויון ההזדמנויות שאליו שאף פרופ' רובינשטיין.

2. השפעת הגלובליזציה על החינוך המשפטי בישראל

תהליכי גלובליזציה מתרחשים עלינו בשלושת העשורים האחרונים. תגובת האקדמיה הישראלית לתהליכי הגלובליזציה ולפיתוח המואץ של המשפט הבין-לאומי (הפומבי, הפלילי, המסחרי והפרטי) באה לידי ביטוי במשפט המהותי ובמחקר על אודותיו, אך גם בעיצוב תכניות הלימוד ושיטות ההוראה. בהקשר זה אציין שני עניינים המשפיעים, לדעתי, על החינוך המשפטי המתהווה.

ראשית, הבלטה של היבטים בין-לאומיים של המשפט (בעיקר המסחרי), כתנאי הכרחי בהכנתם של עורכי הדין לעתיד למקצועם. דיקן הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, פרופ' ברק מדינה, ציין זאת בנאומו בכנס לציון 60 שנה להקמת הפקולטה (29.12.2009):

"אנו פועלים בשלושה מישורים עיקריים להתמודד עם אתגרי הוראת המשפטים במאה העשרים ואחת: תחום אחד הוא הגלובליזציה. גוברת ההכרה בחשיבות של ההיכרות עם שיטות משפט אחרות ועם תרבויות אחרות"⁸³.

שנית, רבים מחברי הסגל האקדמי מבלים תקופה מהכשרתם המקצועית או האקדמית באוניברסיטאות זרות. עובדה זו משפיעה על ההוראה במוסדות האקדמיה המשפטית

81 המועצה להשכלה גבוהה העשירית, לעיל ה"ש 78.

82 ש.ס.

83 [.law.huji.ac.il/bogrim.asp?cat=1900&in=1858](http://law.huji.ac.il/bogrim.asp?cat=1900&in=1858)

בישראל, הן בתכניה הן בפדגוגיה שלה⁸⁴. פקולטות מובילות, כגון הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב אף מציינות זאת בגאוה: "חברי הסגל של הפקולטה מפרסמים את עבודתם בכתבי עת מעולים ובבתי הוצאה לאור יוקרתיים, ומתארחים בקביעות בפקולטות המובילות למשפטים בארצות הברית ובאירופה"⁸⁵.

3. תכני החינוך המשפטי: חינוך משפטי דוקטרינרי וחינוך משפטי אינטרדיספלינרי

ניתן לשרטט את התפתחות החינוך המשפטי בישראל גם על פי התוכן אשר נוצק לתוכו במרוצת השנים. בתכנית הלימודים הראשונה בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים⁸⁶, הוקדשה השנה הראשונה להקניית רקע פילוסופי ותאורטי לבר-משפטי. תכנית הלימודים כללה קורסים במדע המדינה, יחסים בין-לאומיים, כלכלה, סוציולוגיה או פילוסופיה, שפות, וכן קורסים השוואתיים, כגון משפט עברי, משפט מוסלמי, משפט רומי ומשפט אנגלי. רק בשנת הלימודים השנייה נחשפו התלמידים למשפט הישראלי המהותי. כמיטב המסורת הקונטיננטלית שממנה צמחו רוב מורי המשפט הראשונים, התכנים שבהם התמקדה תכנית הלימודים החל משנת הלימודים השנייה היו לימודים דוקטרינריים⁸⁷. תכנית הלימודים כללה קורסים בדיני חיובים, בדיני עונשין, במשפט קונסטיטוציוני, בדיני משפחה וירושה⁸⁸, ובהמשך גם במשפט בין-לאומי פומבי, במשפט בין-לאומי פרטי, במשפט מנהלי, בדיני מסים ועוד⁸⁹.

במרוצת השנים רכשו רבים ממורי הפקולטות למשפטים בארץ השכלה מתקדמת במשפטים באוניברסיטאות אמריקניות, והביאו עמם דרכי הוראה ותכנים חדשים⁹⁰. השינוי עורר ביקורת, שעיקרה קריאה לעבור מניתוח דוקטרינרי של המשפט, הנשלט על ידי

84 ראו אנגלרד, לעיל ה"ש 3; חיים זנדברג "קולוניאליזם תרבותי: האמריקניזציה של החינוך המשפטי בישראל" המשפט 27, 52 (2009). כן ראו אתר האינטרנט של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן www.law.biu.ac.il/he/node/1 (7.5.2010).

85 אתר הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב www.law.tau.ac.il/Heb/?CategoryID=147 (7.5.2010).

86 הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים הפרוטוקולים של ישיבות מועצת הפקולטה, 15 (להלן – "הפרוטוקולים").

87 שחר וחרפרי-וינוגרדוב, לעיל ה"ש 1.

88 הפרוטוקולים, לעיל ה"ש 86, בעמ' 15.

89 שם, בעמ' 41.

90 מאוטנר, לעיל ה"ש 2, וכן ראו אנגלרד, לעיל ה"ש 3; זנדברג, לעיל ה"ש 84, בעמ' 52; וכן אתר האינטרנט של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן, לעיל ה"ש 77.

האסכולה של הפורמליזם המשפטי, לניתוח ערכי-חברתי של המשפט, הנשלט על ידי האסכולה הריאליסטית⁹¹.

היפרדות האקדמיה המשפטית מהתפיסה הפורמליסטית והתקרבותה אל הגישה הריאליסטית, יצרה תופעה נוספת המאפיינת את התפתחות החינוך המשפטי – האינטרדיספלינריות⁹². בדרכו הצירורית האופיינית מתאר פרופ' אוריאל פרוקצ'יה את עולם המשפט כמטע של בועות ססגוניות, דרכן ניבטים גווני החיים⁹³. רוצה לומר כי המשפט אינו עומד בזכות עצמו אלא הוא בבואה של תחומי החיים השונים. מאוטנר צפה את המגמה האינטרדיספלינרית המתחוללת בחקר המשפט⁹⁴, ואכן החל משנות ה-90 ואילך החלו מלומדי המשפט לקרוא תיגר על ניתוק העיסוק המשפטי מתחומי דעת אחרים. בשנים האחרונות קיים במחקר המשפטי דגש אינטרדיספלינרי חזק.

כיום, הוראת משפט תוך הדגשת בינתחומיות אינה נחלתו הבלעדית של המרכז הבינתחומי בהרצליה, המשלב לימודי משפט בלימודי ממשל ובלמודי עסקים⁹⁵. "המכללה למשפטים ברמת גן" הפכה בשנים האחרונות ל"מרכז האקדמי למשפט ולעסקים". התפתחו בארץ מחקר וכתובה ענפים בתחום הניתוח הכלכלי של המשפט. עבודות דוקטורט לא מעטות משלבות היסטוריה ומשפט, חינוך ומשפט, ואף מדעי המוח ומשפט. בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת מקדיש שעות הוראה רבות לממשק בין משפט לרפואה ואתיקה.

ראו דבריו של פרופ' מדינה בכנס לציון 60 שנה להקמת הפקולטה (29.12.2009):

"תחום שני המאפיין את ההוראה בתקופה זו הוא הבין-תחומיות. התפיסה היא שאי אפשר להסתפק עוד בלימוד המשפט מתוכו, כלומר הכרת ההסדרים המשפטיים הקיימים. כדי להבין היטב את המשפט יש להכיר בכך שהמשפט הוא תופעה חברתית. יש לברר מהי ההשפעה של המשפט על נורמות חברתיות ועל התנהגות אנושית, יש לבחון כיצד נוצרות הנורמות,

91 ראו עוד מאוטנר, לעיל ה"ש 2 וכן רימלט, לעיל ה"ש 53.

92 ראו מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 56, בהערה 28, שם אזכורים מרובים המלמדים על תמיכת מלומדי המשפט באינטרדיספלינריות.

93 א' פרוקצ'יה "בועות משפט" משפטים כ 9 (1990).

94 ראו מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 30: "ניתן אפוא לצפות להתקרבות של האקדמיה המשפטית לאקדמיה החוץ-משפטית ולהגברת שיתוף הפעולה בין מלומדי המשפט לבין מלומדים הפועלים במסגרתן של דציפלינות אקדמיות שמחוץ למשפט"

95 ראו תאור התכנית בבית ספר רדזינר למשפטים במרכז הבינתחומי: portal.idc.ac.il/he/schools/Law/progs/LLB/Pages/programdescription.aspx (7.5.2010).

ויש לבחון האם הנורמות הללו ראויות. מכאן ההגברה של שילוב תחומי ידע אחרים בלימודי המשפט, בעיקר ממדעי החברה וממדעי הרוח"⁹⁶.

לאחרונה אף התגברה התופעה עד כדי הסתגרות חוקרי משפט רבים ב"בינתחום" זה או אחר, דבר אשר עורר ביקורת בגין צמצום השפעתם של החוקרים על פיתוח המשפט⁹⁷. בין המבקרים של תופעת "המשפט ו..." היו שטענו כי הוראת נושאים אינטרדיספלינריים גורמת ל"תופעות לוואי חמורות"⁹⁸ ותורמת להכנה רעועה של הבוגרים לעיסוק במקצוע⁹⁹.

ד. מטרות החינוך המשפטי

האם על החינוך המשפטי האקדמי לספק לתלמידיו השכלה עיונית גרדא? למשל, האם עליו להתמקד בהכרות עם תאוריות של המשפט, בהתפתחותן לאור שינויים ערכיים, כלכליים וחברתיים, ובהשפעתן על היבטים שונים של החיים, כגון ערכים חברתיים, כלכלה, מוסר ועוד? או שמא על החינוך המשפטי לספק לעורכי הדין הפוטנציאלים הפונים אליו הכשרה מעשית, שתציידם בכלים הדרושים לקריירה עתידית? פרופ' יצחק אנגלרד, בהיותו דיקן הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, שאל:

"חינוך משפטי הוא... הקניית השכלה. אך השאלה הגדולה היא איזו השכלה – האם עיונית או מעשית? האם שניהם גם יחד? למעשה זוהי הבעיה המרכזית שבה מתלבטים המוסדות שבהם מלמדים משפטים בכל העולם"¹⁰⁰.

עד תחילת שנות ה-90 ראו הפקולטות למשפטים בישראל את עיקר תפקידן כהכשרת עורכי דין. בשל כך הוטחה בהן ביקורת הקוראת להן לאמץ את תפקידן של פקולטות עיוניות אחרות באוניברסיטה: לסקר, לאתגר ולבקר את עולם המשפט המתהווה, ולא לאמץ

96 law.huji.ac.il/bogrim.asp?cat=1900&in=1858 (7.5.2010).

97 איל זמיר "על המחקר המשפטי האינטגרטיבי" דין ודברים ד 131 (2008).

98 Edwards, לעיל ה"ש 4, בעמ' 34-35.

99 שם, בעמ' 38.

100 אנגלרד, לעיל ה"ש 3, בעמ' 220. את מחקרי מיקדתי אמנם בחינוך המשפטי בישראל, אולם ההתלבטות היא כמובן אוניברסלית. להשוואה בין הוראת משפט כחלק מהשכלה ליברלית כללית לבין הוראתו כהכשרה מקצועית בארצות-הברית ראו Hurst, לעיל ה"ש 3, בעמ' 285-257. לסקירה היסטורית של הדיון בסוגיה בארצות-הברית ראו Lande & Sternlight, לעיל ה"ש 53. לדיון בנושא זה בחינוך המשפטי באנגליה ראו Burridge, לעיל ה"ש 3, בעמ' 322-320.

בקלות את ערכיו של בית המשפט העליון¹⁰¹. אך גישה ביקורתית זו עומדת למבחן בשני העשורים האחרונים. ברשימה זו אבקש לטעון כי בין גישת ההכשרה לבין גישת ההשכלה, צפויה ידה של הראשונה להיות על העליונה.

1. גישת ההכשרה המקצועית

מוסדות אקדמיים רבים להוראת משפטים מציגים את ההכשרה המקצועית כחלק מתפקידם. הצהרותיהן השיווקיות של הפקולטות למשפטים כלפי המועמדים לרכישת תואר אקדמי מבהירות כי הן רואות זאת כתפקידן. לדוגמה, אתר הבית של הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית מצהיר במפורש על יכולתו להכשיר עורכי דין למקצועם¹⁰², וכך גם עושות רבות מהמכללות למשפטים¹⁰³.

גישת ההכשרה בבית ספר למשפטים מקובלת ביותר בתכניות הלימודים האמריקניות, אף במוסדות היוקרתיים ביותר. אתר הבית של בית הספר למשפטים באוניברסיטת הרווארד בארצות-הברית מבטיח:

“A Harvard Law education prepares students for success in law practice, business, public service, teaching, and more”¹⁰⁴.

בפקולטות רבות למשפטים בארצות-הברית אין מדובר בהצהרה שיווקית בלבד, אלא בגישה המשתקפת בתכניות הלימודים. הקוריקולום בבית הספר למשפטים של הרווארד, למשל, כולל חובת פרקטיקה לצד קורסים תאורטיים. כבר בשנה הראשונה נחשפים התלמידים, באמצעות קורס החובה Legal Research and Writing Program למחקר משפטי, לכתיבה משפטית, למשא ומתן ולמיומנויות של ייצוג מילולי (oral advocacy). תלמידי שנה א' חייבים להשתתף בקורס First-Year Lawyering. בקורס זה, המונה 15 משתתפים ומטה, לומדים טכניקות משפטיות, שימוש בתקדימים, ניתוח משפטי, מיומנויות ליטיגציה ונושאים נוספים בעלי אוריינטציה מעשית. על התלמידים מוטלת חובת השתתפות בתחרות משפט מדומה. נוסף על כך, במהלך הלימודים וכתנאי לזכאות לתואר, קיימת אף חובת

101 ראו מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בהקדמה.

102 מתוך אתר הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית law.huji.ac.il/about.asp?cat=402 (14.4.2010).

103 ראו לדוגמה אתרי האינטרנט של בית הספר למשפטים במכללה למנהל www.colman.ac.il/ ; www.ono.ac.il/1lb ; בקרית אונו AcademicUnits/laws/1lb/Pages/default.aspx ; בנתניה www.michlalot.co.il/netanya/ba-mishpatim.php ועוד (7.5.2010).

104 מתוך אתר בית הספר למשפטים באוניברסיטת הרווארד www.law.harvard.edu/about/ (14.4.2010).

התנדבות למען הציבור בהיקף של 40 שעות. בית הספר מפעיל כמה קליניקות בתחומים מגוונים, שבהם ניתן למלא חובה זו.

עם זאת אין לשגות בהנחה כי גישת ההכשרה מהווה את הבסיס הקוריקולרי של החינוך המשפטי בארצות-הברית. סקר שנערך ב-2002 על ידי לשכת עורכי הדין האמריקנית ופורסם בדוח קרפנטר¹⁰⁵, כדי לבדוק את יישום המלצותיו של דוח מקרייט¹⁰⁶ בתכניות הלימודים בבתי הספר למשפטים בארצות-הברית, מגלה פער בין ההצהרות לבין מימושו בפועל. אמנם, קיים דגש רב יותר על קורסים העוסקים במיומנויות מקצועיות מזה שהיה קיים עד לשנות ה-90, אך הסקר מראה כי "Traditional principles remain firmly in place"¹⁰⁷. יתרה מכך, לאחרונה נשמעות הטענות כי המיומנויות הנלמדות מתמקדות במיומנויות ליטיגציה בערכאות ערעור ואינן משקפות כהלכה את המיומנויות שלהן נזקק עורך הדין בעיסוקו היום-יומי¹⁰⁸.

על אף הטענה כי האקדמיה המשפטית בישראל (לפחות עד לשנות ה-90) התמקדה בהכשרת עורכי דין¹⁰⁹, מבט השוואתי בתכניות הלימוד בישראל לעומת תכניות הלימוד בבתי הספר למשפטים בארצות-הברית מלמד על ההפך מכך. החינוך המשפטי בישראל מרוחק מגישת ההכשרה אף יותר משל האמריקני. בפקולטות הישראליות הקורסים המתמקדים בפיתוח מיומנויות מקצועיות הם מעטים ביותר.

להמחשה, עיון באתר האינטרנט של הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית מלמד כי רבים מקורסי הבחירה בעלי האוריינטציה הפרקטית (משא ומתן, גישור וכד') אינם פתוחים לכלל התלמידים אלא לתלמידי השנים המתקדמות בלבד. היקפם של קורסים אלו מצומצם יחסית (2 נ"ז), והם אינם מועברים על ידי חברי הסגל הפנימי של הפקולטה. בעוד שדווקא המקצועות בעלי האוריינטציה התאורטית (תורת המשפט, משפט עברי ועוד) נמנים על קורסי החובה, הם בעלי היקף משמעותי יותר (בדרך כלל בין 4 ל-6 נ"ז) והם מועברים על ידי בכירי מורי הפקולטה. יתרה מזו, אף ביתר קורסי החובה המשמעותיים (חוזים, נזיקין, משפחה, קניין, עונשין, ראיות ועוד) קיים דגש בסילבוסים על ההיבטים העיוניים ולא על ההשלכות המעשיות על ההתנהלות המקצועית של עורכי דין. למשל, בסילבוס הקורס לדיני חוזים באוניברסיטה העברית אין שיעור שבו מתרגלים הסטודנטים עריכת עסקה באמצעות חוזה. בסילבוס הקורס בדיני נזיקין אין שיעור שבו מתרגלים התלמידים חישוב נזק. בסילבוס הקורס לדיני ראיות לא ניתן למצוא תרגול של עריכת תצהיר. רבות הדוגמאות מסוג זה.

105 דוח קרפנטר, לעיל ה"ש 12.

106 ראו לעיל, הערה 11.

107 דוח קרפנטר, לעיל ה"ש 12, בעמ' 43.

108 ראו במאמרם של Lande & Sternlight, לעיל ה"ש 53.

109 מאוטנר, לעיל ה"ש 2.

לימודי מקצוע מעשי נתפסו במשך תקופות ארוכות כפחות יוקרתיים מלימודים עיוניים. כדי להמחיש זאת, די להדגים את הפער החברתי בין מגמת מסגרות לבין המגמה הריאלית בתיכון, או בין מעמדה של "אחות מעשית" הרוכשת הכשרתה בחדר הניתוח עצמו לבין "אחות מוסמכת" הרוכשת הכשרתה במסגרת אקדמית. בזירה האקדמית, הכשרה מקצועית נתפסה באופן מסורתי כ"עוף זר" באוניברסיטאות (ופיזית, במוסדות הוותיקים הפרדה זו ניכרת גם במיקומם המבודד יחסית בקמפוס של בתי הספר למשפטים, של בתי הספר לרפואה וכיוצ"ב)¹¹⁰.

2. גישת ההשכלה העיונית

התפיסה המסורתית של תפקיד האוניברסיטה איננו רכישת מקצוע. נהפוך הוא, על פי הגדרתה, אין מקומה של הכשרה מקצועית אינו בין כתלי האוניברסיטה¹¹¹. אין ויכוח על חשיבותה של האוניברסיטה בפיתוח הניתוח התאורטי והביקורתי של תופעות חברתיות. אין אף כל ספק בדבר יכולתה לעשות כן – להציג דעות סותרות, לעתים אף מקוממות, ובכך לאתגר את הממסד ואת הסדר החברתי ולחולל שינוי¹¹². תפקיד חשוב זה בעיצוב מוסדות החברה לא צריך לפסוח על תחום המשפט. בעידן שבו אי-הנחת מסדר היום המשפטי מתבטא באלימות (מילולית אך גם פיזית) נגד שופטים¹¹³, החברה הישראלית משוועת לאמצעים חלופיים להעברת ביקורת לגיטימית ולקידום מהפכות (ולא הפיכות) בסדר היום הציבורי. זהו אכן תפקיד חשוב של האקדמיה. אך אין זה תפקידה היחיד.

חוק לשכת עורכי הדין מחייב כל אדם המבקש לעסוק במקצוע עריכת הדין לפקוד את העולם האקדמי¹¹⁴. המחוקק הישראלי ראה בהשכלה האקדמית תנאי הכרחי לקבלת הרישיון לעסוק במקצוע. בניגוד לאנגליה, למשל, שם הרקע האקדמי הנדרש מבעלי הרישיון לעסוק בעריכת דין (כ-barristers או כ-solicitors) אינו מוגדר על פי תוכן הדציפלינה, כי אם על פי רמת ההשכלה. נדרש תואר ראשון לפחות, ללא חשיבות

110 אנגלרד, לעיל ה"ש 3, בעמ' 221 מצטט את האידיאל האוניברסיטאי של וילהלם פון הומבולט, אבי השיטה האוניברסיטאית הגרמנית החדשה במאה ה-19, שלפיו אחד מעקרונות היסוד של האוניברסיטה הוא שלילת הלימוד בתור הכנה לפרקטיקה מקצועית, ומכאן ההפרדה בין אוניברסיטה לבין בית ספר.

111 שם.

112 מאוטנר, לעיל ה"ש 2.

113 רצח השופט עדי אזור ז"ל ביולי 2004; השלכת נעל על נשיאת בית המשפט העליון השופטת ביניש בינואר 2010; כינוי השופטים "חמורים" על ידי סגן פרקליט מחוז ירושלים, עו"ד אורי קורב; והיד עוד כנראה נטויה...

114 סעיפים 24-26 לחוק לשכת עורכי הדין, תשכ"א-1961.

לתחום¹¹⁵. המחוקק הישראלי העדיף גישה הדומה יותר לזו הנהוגה בארצות-הברית ובאירופה הקונטיננטלית. ההשכלה האקדמית בלבד אינה תנאי מספיק, אלא נדרש שם תואר אקדמי ספציפי במשפטים. עם זאת, בשונה מהנעשה בישראל, לשכת עורכי הדין האמריקנית, למשל, בודקת ומאשרת את בתי הספר למשפטים אשר ראויים בעיניה לשמש כפלטפורמה החינוכית למשפטני העתיד. בישראל העניק המחוקק את הסמכות לקבוע את הקריטריונים לאישור להעניק תואר ראשון במשפטים למועצה להשכלה גבוהה, שהיא זרוע של משרד החינוך.

אם המחוקק הישראלי סבר שטיבה של השכלה משפטית ראויה להיבחן בעיניים ממלכתיות ולא בעיניים מקצועיות, ואין זה עניין של מה בכך, עשויות להיות לכך השלכות הרות גורל על התכנים, אופן ההוראה ובעיקר על מטרתו של המוסד המקנה השכלה זו. שני פירושים סותרים עשויים להיות לסברה זו של המחוקק. ראשון הוא איתות ברור מצד המדינה למוסדות החינוך המשפטי להטמיע את הערכים הממלכתיים בקרב תלמידיהם – גישה שזכתה לביקורת מצד מלומדי משפט¹¹⁶ – לחנך לערכיו של בית המשפט העליון. כשתי זרועות של אותו הגוף, ייתכן שהמחוקק הישראלי ביקש לשלבן זו בזו. משום כך הטיל על גוף ממלתי את הפיקוח על כיוון התפתחותה של מערכת המשפט המתהווה ואת האחריות לפיתוחו.

מאידך, ניתן לספק הסבר שני להפרדת הפיקוח האקדמי מהרישוי המקצועי. איחוד האינטרסים בין המדינה לבין האקדמיה איננו צריך להתקבל כמובן מאליו. באחת מהערות השוליים לספרו מביע מאוטנר תמיהה על החסות שמעניקה המדינה לאקדמיה באמצעות הענקת פרס ישראל¹¹⁷: "כל עוד שבישראל המדינה היא שמעניקה את הפרס האקדמי הגבוה ביותר, תיתכן השאלה אם הפרס ניתן למי ששירת בהצלחה את צרכיה של המדינה או את צרכיה של האקדמיה". אקדמיה המשרתת את המדינה איננה בהכרח משרתת את טובתו של הציבור.

לכן ההסבר עשוי להיות דווקא אימוץ הגישה הדוגלת בהכשרה מקצועית לחוד, ואקדמיה ביקורתית ובוועטת לחוד. ייתכן כי הפיקוח נמסר לידי הגוף הממונה על ההשכלה הגבוהה בישראל ולא על גוף הממונה על ההיבטים המקצועיים והאתיים של עריכת הדין, משום שהמחוקק הישראלי ביקש לראות באקדמיה מצע לפיתוח המשפט על דרך הניתוח הביקורתי, ואולי אף לפיקוח על המשפט באמצעות ביקורת אקדמית ולהובלת שינוי בדרכי שלום.

115 ראו Burridge, לעיל ה"ש 3. פרופ' גולדשטיין ז"ל נהג להזכיר לא אחת חבר קרוב, משפטן מוערך ביותר באנגליה, אשר רכש את התואר האקדמי שלו בפקולטה למתמטיקה.

116 מאוטנר, לעיל ה"ש 2.

117 ראו שם, בעמ' 61, הטקסט המופיע בהערה 40.

3. הניתן להפריד את תפקידי האקדמיה המשפטית בישראל?

ייתכן וניתן להפריד בין תפקידי האקדמיה המשפטית כמוסד המעניק הזדמנות לעיון תאורטי במשפט לבין תפקידה כמוסד מרכזי במסלול הכשרתו של עורך הדין. על השאלה באיזה אופן ניתן לעשות זאת אנסה לענות משני כיוונים. ניתן להפריד את התפקידים "לרוחב", דהיינו באמצעות חלוקת עבודה בין המוסדות המעורבים בחינוך המשפטי. ניתן גם להפרידם באופן "אנכי", דהיינו באופן כרונולוגי או הייררכי. נבחן את האפשרויות הנגזרות מכך.

(א) הפרדה "רוחבית"

(1) האקדמיה המשפטית ולשכת עורכי הדין

ניתן להפיג את המתח הקיים בין תפקידי האקדמיה השונים בעזרת קריאתו של מאוטנר ל"הפרדת רשויות" בין האקדמיה למנגנוני המדינה ולתאגידים העסקיים¹¹⁸. על פי גישה זו, הכשרת משפטנים באכסניה אקדמאית חוטאת לעיקרון זה ועל כן יש להעביר את האחריות להכשרת משפטני העתיד למוסדות אחרים, העוסקים במשפט באופן מעשי. מאוטנר כינה זאת "חלוקת עבודה" בין "שחקנים" ל"פרשנים" במשפט¹¹⁹. על פי תזה זו, השחקן עוסק בקביעת תכניו של המשפט באמצעות השתתפות פעילה בפעילות המשפטית (חקיקה, עריכת־דין ושפיטה), בעוד הפרשן עוסק בניסיון להבין את מהלכי השחקנים – לבארם, לבקדם, לשנותם.

גישה זו אינה זרה לחינוך המשפטי באנגליה. מזה מאות בשנים, הפרקליטים האנגלים מקבלים את הכשרתם המקצועית ממוסדות מקצועיים המהווים בית מקצועי וחברתי עבורם, כדוגמת ה־Inns of Court בלונדון. עד למחצית השנייה של המאה הקודמת לא נדרש עורך הדין להיות בעל תואר אקדמי כלשהו. לשכת ה־solicitors באנגליה הקימה וניהלה בית ספר משלה ללימודי המקצוע, אולם דרישה לתואר אקדמי (כל תואר, לאו דווקא במשפט) נוספה רק לאחר מלחמת העולם השנייה¹²⁰. באותם Inns, ורק לאחר שרכשו השכלה אקדמית (לא בהכרח משפטית), הם לומדים את ההיבטים המעשיים של מקצוע עריכת הדין. בחינות ההסמכה מתייחסות אך ורק לנושאים שנלמדו במסגרת ה־Inns ואין כל השפעה ללימודי האקדמיים של הפרקליט האנגלי על הצלחתו בבחינות אלו.

בהרצאה אשר נשא פרופ' יהושע ויסמן במסגרת כנס בין־לאומי על החינוך המשפטי שנערך בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל־אביב, הועלתה על ידיו השאלה אם היינו

118 מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 44.

119 שם, בעמ' 43.

120 Burridge, לעיל ה"ש 3.

מבכרים חלוקת עבודה מעין זו בחינוך המשפטי גם בארצנו? פרופ' ויסמן, אשר כיהן באותם הימים כדיקן הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים, קבע כי אמנם כן:

"תקופת ההתמחות... מאפשרת לפקולטות למשפטים בישראל... לדגול בעמדה שמטרתן העיקרית היא אקדמית, ולא פרופסיונאלית, דוגמת בית-הספר המקצועי"¹²¹.

עם זאת פרופ' ויסמן לא הצניע את הביקורת הנשמעת במדינות שבהן ננקטה גישה זו וקרא שלא לאמצה באופן עיוור¹²². הפרדת התפקיד של יצירת המשפט מהתפקיד של הענקת משמעות לשימוש במשפט, מחייבת מהפכה מוסדית בישראל. נדרשת מעורבות אקטיבית ומסיבית של לשכת עורכי הדין, אולי אף של המכון להשתלמויות שופטים¹²³, של הלשכה המשפטית של הכנסת¹²⁴, של מחלקת ייעוץ וחקיקה במשרד המשפטים ושל גופים נוספים, בהכשרת שחקני המשפט. לפי גישה שכזו, על מוסדות ההכשרה של עורכי דין ועל שופטים ומחוקקים לקבל על עצמם את האחריות לטיב השירות החברתי שיעניקו שחקני המשפט לאדם מן הישוב. נטילת אחריות זו מחייבת השקעת משאבים עצומים במושגים של זמן, כסף וכוח אדם, על מנת לתכנן, להקים, לבסס ולפקח על מוסדות הכשרת משפטנים מעשיים. כמובן שלאקדמיה יהיה תפקיד חשוב בביקורת ואולי אף בפיקוח על טיבה ואיכותה של ההכשרה, אך היא תהיה מנועה מלהשתתף בה באופן ישיר.

המנגנון האקדמי עשיר בידע מצטבר אודות המשפט. הוא מצויד בכוח אדם משכיל ובעל יכולות, ובמערכים לוגיסטיים משוכללים של כתות, מזכירות הוראה ומשרדים. המנגנון האקדמי אף ניזון מתקציבי הוראה ומחקר. בנוסף, למנגנון זה ניסיון רב שנים של הוראת תלמידים. יוצא אפוא כי על פי גישת ההפרדה המוסדית, המנגנון האקדמי יהיה מנוע מלהשקיע משאבים יקרי ערך אלה בהכשרת משפטני העתיד. מוסדות אחרים ייטלו על עצמם הקמתו והפעלתו של המערך המורכב הזה. ומאלו תקציבים? שכר הלימוד הנגבה מתלמידי משפטים ברוב המכללות¹²⁵ מלמד כי מדובר בעלויות אשר אינן בהישג יד של

121 יהושע ויסמן "על הוראת המשפט בארצות הברית ובישראל" משפטים יב 425, 427 (1982).
122 שם, בעמ' 428.

123 במדינות רבות באירופה הקונטיננטלית עוברים שופטים הכשרה נוספת על זו אשר רכשו בבית הספר למשפטים, שמטרתה להכניס לתפקידי שיפוט: Merryman, לעיל ה"ש 23, בעמ' 59.

124 בהרצאה שנשאה עוזרת ליועץ המשפטי של הכנסת בפני תלמידי בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת ביום 24.3.2010, ציינה כי בין התפקידים שממלאה הלשכה המשפטית של הכנסת כלולות גם הדרכות של חברי כנסת חדשים בנושא תהליך החקיקה וניסוח חוקים.

125 הכוונה כאן היא למכללות החוץ-תקציביות, שכן שכר הלימוד במכללת צפת ובמכללת ספיר מוגבל בהחלטת ממשלה ומוצמד לגובה שכר הלימוד האוניברסיטאי.

חלק נכבד מהאוכלוסיה. לאור נתון זה עלולה גישת ההפרדה המוסדית לבשר על תופעה של בחירת מקצוע על בסיס סוציו-אקונומי.

(2) הפקולטות למשפטים באוניברסיטאות והמכללות למשפטים

כדי להפוך את חזון "חלוקת העבודה" למציאות, אין מניעה כי בעתיד יתפתחו שני מסלולים מקבילים לחינוך המשפטי. המסלול האחד ייועד להכשיר משפטנים מעשיים במכללות שישמשו כבתי ספר מקצועיים (vocational studies¹²⁶). המסלול האחר, באוניברסיטאות, ייועד לפתח "דעת לשמה" – להסביר את המשפט, לבקר ולפקח על מוסדות המשפט, ולהנהיג שינוי חברתי שישפיע על המשפט, ובאמצעותו על החברה בכללותה.

הפרדה בין אוניברסיטה למכללה עולה בקנה אחד עם גישת "הפרדת הרשויות" של מאוטנר. בעת שבה נכתב מאמרו של מאוטנר לא היו בישראל מוסדות הכשרה אקדמיים למשפט מחוץ לכותלי האוניברסיטה. ההפרדה שתבע מאוטנר הציבה את האוניברסיטה מהעבר האחד של המתרס ואת התאגידים העסקיים (יחד עם מוסדות המדינה) מעברו השני¹²⁷. כיום עוסקים תאגידים עסקיים רבים בהוראת המשפט¹²⁸.

מעניין לציין כי כיום רוב הניגשים לבחינות ההסמכה ללשכת עורכי הדין הם בוגרי מכללות, ורק 26% מהם הם בוגרי אוניברסיטאות¹²⁹. ייתכן כי הגידול בבוגרי משפטים במכללות הוא ביטוי לביקוש הקיים בציבור להכשרה מקצועית לעריכת דין. נתון זה אינו מאשש, בשלב זה, טענה הנשמעת כי עתידו של החינוך המשפטי אינו בהכשרת עורכי דין, כי אם בהקניית מיומנויות הנדרשות כבסיס לעיסוקים אחרים (כגון שירות המדינה, עסקים וכיוצ"ב)¹³⁰. להשלמת התמונה חסר נתון הבוחן את שיעור בוגרי המכללות בקרב עורכי הדין הפעילים אשר ניגשו לבחינות ההסמכה במועד נתון, לעומת שיעורם בקרב בוגרי האוניברסיטאות. נתון זה היה מאשש או מפריך את ההנחה כי העתיד של החינוך המשפטי בישראל צפוי להתפצל לשני מסלולים בעלי מטרה נפרדת¹³¹.

126 ויסמן, לעיל ה"ש 121, בעמ' 428.

127 מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 44.

128 למעשה, כל המכללות למשפטים (למעט צפת וספיר, שתיהן מכללות מתוקצבות בתקציב המדינה), הן תאגידים עסקיים.

129 נורית רוט "85% מהניגשים לבחינות ההסמכה בכתב של לשכת עורכי הדין עברו את הבחינה" **TheMarker** (10.5.2010), www.themarker.com/tmc/article.jhtml?ElementId=nr2010_0510_01&log=true.

130 רב שיח "החינוך המשפטי בישראל" (רענן הר-זהב מנחה, בהשתתפות פרופ' יצחק זמיר, פרופ' דניאל פרידמן ופרופ' מרדכי קרמניצר) המשפט ב 3, 4, 11 (1994).

131 נתון זה צפוי להיכלל במסגרת המחקר לדוקטורט, שאותו התחלתי תחת הנחייתו של פרופ' גולדשטיין ז"ל.

(ב) הפרדה "אנכית"

מאוטנר מתאר בספרו את תסכולם של צעירים בראשית חייהם, המתלבטים בשאלות עמוקות של משמעות החיים ומוצאים עצמם עוסקים בלימוד אינסטרומנטלי וטכני¹³². ניסיוני האישי כסטודנטית למשפטים וניסיוני המקצועי במסגרות להוראת משפטים מלמדני דווקא את ההפך. ייתכן ורוב הצעירים בשנות העשרים לחייהם מחפשים משמעות לחייהם, אך מסופקני אם הם עושים זאת במסדרונותיה של פקולטה למשפטים. במסדרונות אלו הם מחפשים מקור לפרנסה עתידית. ייתכן ורוב הפוקדים את האוניברסיטאות משתוקקים להרחבת דעת וצמיחה אישית, אך מסופקני אם נכון הדבר גם לפוקדי המכללות. למכללות למשפטים מגיעים אלה אשר אינם עומדים בנתוני הקבלה לפקולטה למשפטים באוניברסיטה. סביר כי היו מתקבלים לחוג לפילוסופיה.

ניתן ללמוד זאת בקלות הן מאופן שבו מדורגים מוסדות הוראת המשפטים בישראל בתקשורת (על פי ציוני בחינות הקבלה ללשכת עורכי הדין¹³³), והן מהאופן שבו משווקים עצמם מוסדות אלו לתלמידים פוטנציאליים¹³⁴. התלמידים רוצים מקצוע, לא הגות. בתי הספר למשפטים מספקים להם את השירות המבוקש על ידיהם – הכשרה מקצועית. עם זאת אין מניעה כי בעתיד תתפתח הפרדה כרונולוגית, שלפיה יתחיל המשפטן את דרכו האקדמית באופן שישקף גישה אחת וימשיכה בתארים מתקדמים שישקפו גישה אחרת. נדרשת בחירה ערכית – האם יקדים רכישת השכלה כללית (ואז מדוע בעצם רק במשפטים) להכשרה, או להפך, כדי שיהא לו בסיס לניתוח ביקורתי בהמשך.

(1) תארים מתקדמים במשפטים כתנאי להכשרה מעשית

הגישה שלפיה רקע אקדמי כללי מהווה תנאי קבלה להכשרה מקצועית ננקטת כיום בבתי הספר למשפטים בארצות הברית. לימודי המשפט פתוחים אך ורק לבעלי תואר ראשון. יש תועלת רבה לניסיון בלימודים אקדמיים – התלמידים רוכשים בהם מיומנויות לימוד עצמי ואוריינות אקדמית, המכינות אותם היטב ללימודי המשפט¹³⁵. משמעות נוספת יש גם לבגרותם הנפשית והמנטלית של התלמידים, הנהנים משנים נוספות נטולות אחריות בטרם יעניקו לציבור שירות אשר דורש בגרות וניסיון חיים. בישראל, על פי רוב, לא מתחילים תלמידי המשפטים את לימודיהם מיד לאחר התיכון, והבגרות הנדרשת מהם מתגבשת בשנות שירותם הצבאי. גישה זו נשמעה אף מפי פרופ' יצחק זמיר, ממקימי

132 מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 37.

133 ראו למשל כתבתה של רוט, לעיל ה"ש 129.

134 ראו אתרי האינטרנט של בתי הספר למשפטים, הן במכללות הן באוניברסיטאות תל-אביב והעברית בירושלים.

135 ויסמן, לעיל ה"ש 121, בעמ' 428.

הפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה, אשר ביטל את מעשיותה נוכח העיכוב בכניסה למעגל העבודה אשר השירות הצבאי כופה על רוב צעירי ארצנו¹³⁶.

(2) תארים מתקדמים במשפטים שאינם תנאי להכשרה מעשית

ייתכן וההפרדה בין תפקיד האקדמיה לסקור, לבקר ולפתח את התאוריות המונחות בבסיס המשפט לבין תפקידה להעניק הכשרה מקצועית כבר החלה. במסגרת הפקולטות למשפטים באוניברסיטת בר-אילן ובאוניברסיטת חיפה מוצעים לימודי תואר שני בלימודי משפט (M.A.), אף למי שאינו בעל תואר ראשון במשפטים (LL.B.). התכנית מדגישה כי הלימודים אינם מאפשרים עיסוק בעריכת דין¹³⁷, משום שבלמודים אקדמיים אלה אין כדי לענות על דרישת חוק לשכת עורכי הדין, שלפיה החברות במקצוע מותנית בתואר ראשון במשפטים במוסד המוכר על ידי המועצה להשכלה גבוהה. הלימודים אינם מהווים אפוא הכשרה מקצועית במובנה הפורמלי. עם זאת עיון במבנה הלימודים של תכנית זו מגלה אוריינטציה מעשית מובהקת. הקורסים עוסקים בהיבטים מעשיים של עריכת דין (כגון עריכת הסכמים, יישוב סכסוכים וכיוצ"ב), ואינם בהכרח ממוקדים במחקר משפטי (לא נדרשת עבודת תזה כתנאי לקבלת התואר). גישה זו משתלבת היטב עם חזונו של פרופ' זמיר בדבר שימוש בידע משפטי במסגרת עיסוקים אחרים¹³⁸.

לעומת זאת פרופ' אנגלרד מבכר דווקא את הגישה הקודמת, שלפיה על לימודי המוסמך במשפטים להיות בסיס להתמחות מקצועית ולא למחקר המשפטי¹³⁹. הצעה זו יכולה לאפשר שילוב של תחומי דעת נוספים בתאוריות המשפטיות בלימודי הבסיס בתואר הראשון, והעמקה במשמעות הפרקטית של תאוריות אלה במסגרת לימודי המוסמך.

4. הניתן לשלב בין תפקידי האקדמיה המשפטית בישראל?

האם דווקא "שילוב כוחות" בין השכלה עיונית להכשרה מקצועית יבטיח חינוך משפטי ראוי בישראל? ואם כן – באילו אופנים ניתן לשלב בין השתיים? ניתן למצוא פתרונות בין-מוסדיים, כמו גם רעיונות פנים-אקדמיים שישלבו בין ביקורת ופיתוח התאוריות שבבסיס המשפט לבין הצורך החשוב לא פחות – ציוד משפטי העתיד בכלים מקצועיים שיאפשרו להם לשרת נאמנה את הציבור.

136 ראו רב שיח, לעיל ה"ש 130, בעמ' 6.

137 אתר הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר אילן www.law.biu.ac.il/he/node/181 (7.5.2010).

138 רב שיח, לעיל ה"ש 130, בעמ' 9.

139 אנגלרד, לעיל ה"ש 3, בעמ' 223.

(א) שילוב כוחות בין-מוסדי – פיקוח של לשכת עורכי הדין
על מוסדות החינוך המשפטי

כאמור, הקשר בין האקדמיה לבין לשכת עורכי הדין אינו חדש. הוא תולדה של חקיקה, אשר נועדה להבטיח פיקוח הדדי שימזג בין האינטרסים של המקצוע (מיון ראשוני של המצטרפים הפוטנציאליים לקהיליה המשפטית, מתן בסיס ידע אחיד וראוי למתמחים שישתלבו בעבודה המקצועית ועוד), לאינטרסים של המדינה (בעיקר שליטה ופיקוח על הידע המופץ לציבור)¹⁴⁰.

פיקוח הדדי זה יכול שיתקיים באופן רשמי וישיר ויכול שיתקיים באופן עקיף ובלתי פורמלי.

(1) שילוב כוחות בין-מוסדי פורמלי

חוק לשכת עורכי הדין מטיל בידיו של שר המשפטים מידה מסוימת של פיקוח על המוסדות להוראת משפטים בישראל. הפיקוח הפורמלי מתבטא בסמכותו של שר המשפטים למנות ועדה אשר תכיר במכללות חוץ-תקציביות למשפטים, אשר חבריה יהיו שני נציגי משרד המשפטים, שני עורכי דין, שני פרופסורים למשפטים, שופט בדימוס, נציג משרד החינוך, רואה חשבון, כלכלן ונציג השלטון המקומי¹⁴¹. הרכב הוועדה מרמז על נטיית המחוקק להעדיף את האינטרס הציבורי על פני האינטרס של אנשי המקצוע או של אנשי האקדמיה. הנחה זו מתחזקת גם נוכח סמכות הוועדה לבטל הכרה במכללה חוץ-תקציבית בתהליך אשר נקבע על ידי המועצה להשכלה גבוהה, דהיינו על ידי רשות ממשלתית. עוד ראוי להעיר כי הפיקוח אינו נוגע כלל לשאלות של מהות החינוך המשפטי. החוק קובע רשימה כללית ביותר של קריטריונים להכרת הוועדה במכללה חוץ-תקציבית ואין הם נוגעים כלל בתכני הלימוד¹⁴².

בארצות-הברית אין צורך באישור פדרלי כלשהו על מנת לפתוח בית ספר למשפטים (אם כפולטה אוניברסיטאית ואם כמוסד עצמאי). מעל מאתיים בתי ספר למשפטים נפתחו ופועלים שם, אך רק 187 מהם קיבלו במרוצת השנים את אישורה של לשכת עורכי הדין האמריקנית. משמעותו של אישור זה הוא כי רק בוגריהם של בתי ספר אלו רשאים להירשם ללשכת עורכי הדין בארצות-הברית. משום כך, הפעלתם כפופה לפיקוח פורמלי של מוסדות

140 לדיון ביקורתי בתפקידה של המדינה בפיקוח על ההשכלה הגבוהה ראו Pierre Bourdieu, *The Forms of Capital*, in HANDBOOK OF THEORY OF RESEARCH FOR THE SOCIOLOGY OF EDUCATION 241 (J. Richardson ed., 1986).

141 סעיף 25 לחוק לשכת עורכי הדין, תשכ"א-1961.

142 שם, בסעיף 25ב.

הלשכה, אשר סוקרים את התכנים הנלמדים בהם ומפיקים דוחות ביקורת, ובהם המלצות לשיפור¹⁴³.

אמנם, אין ללשכת עורכי הדין האמריקנית כל סמכות להטיל סנקציה ישירה על מוסדות להוראת משפטים אשר אינם מיישמים את המלצותיה, אך החשש מפני הסנקציה העקיפה של הסרת המוסד מרשימת המוסדות אשר בוגריהם רשאים להתקבל ללשכה מהווה תמריץ. הפיקוח היעיל לגיטימי משום שאינו מגביל את חופש הבחירה של הלומד הפוטנציאלי. הוא חופשי להחליט אם לימודי המשפטים ישמשו אותו ככרטיס כניסה למקצוע (במוסדות המאושרים) או כידע כללי לצורך עיסוקים אחרים (במוסדות האחרים).

האם ראוי לאמץ את מודל הפיקוח האמריקני גם בחינוך המשפטי בישראל? מחד גיסא, הפיקוח מבטיח סטנדרטיזציה של הידע המשפטי והבטחת רמה מינימלית של שליטה בחומר הלימוד הדרוש להשתלבות במקצוע. מאידך גיסא, הביקורת הנוקבת לה זכו לימודי המשפטים במהלך השנים מצד הקהילה המשפטית¹⁴⁴ מלמדות כי קיומם של סטנדרטים אינו ערובה לאיכות ההוראה.

על אף ביקורת דומה על ההכשרה המקצועית של עורכי הדין גם בישראל, דומני כי כאן המצב שונה מעט. ריבוי מוסדות החינוך המשפטי בארצות הברית מבטיח מגוון אדיר של תכניות לימוד וכפועל יוצא – פלורליזם אמיתי¹⁴⁵ ובחירה מדעת. החופש לבחור את מוסד הלימודים מצדיק את ההגבלה על חופש העיסוק של התלמידים אשר אינם לומדים במוסדות המאושרים על ידי לשכת עורכי הדין האמריקנית. בישראל קיימים 12 מוסדות אקדמיים להוראת משפטים וכבר זמן רב שמדברים כאן על "הצפת המקצוע". פתיחת מוסדות נוספים, בהיקף שיאפשר מגוון שיצדיק את הגבלת חופש העיסוק על ידי הפיקוח, אינה נראית מעשית.

אפשרות נוספת לשילוב כוחות פורמלי בין לשכת עורכי הדין לבין האקדמיה המשפטית תיתכן באמצעות הקמת בית ספר למתמחים במוסדות הלימוד האקדמיים. בדומה לנעשה בבריטניה, ניתן להעניק זיכיון מטעם לשכת עורכי הדין למוסדות אקדמיים שיעבירו תכנית הכשרה מעשית (אותו שלב שני במסלול ההכשרה המשפטי בבריטניה). רעיון של תכנית משותפת כזו הוצע בעבר על ידי פרופ' אנגלרד בתקופת כהונתו כדיקן הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים¹⁴⁶, אך מעולם לא יושם. אמנם, כיום כלולה הקמת בית ספר למתמחים בתכניתו של ראש לשכת עורכי הדין להתמודד עם התדרדרות הרמה המקצועית, אך לא מדובר בשלב זה על שילובו של בית ספר כזה במוסד אקדמי.

143 ראו למשל דוח מקרייט, לעיל ה"ש 11 ודוח קרפנטר, לעיל ה"ש 12.

144 ראו Edwards, לעיל ה"ש 4.

145 למשמעותו ותרומתו של פלורליזם בחינוך המשפטי ראו מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 97-93.

146 ראו אנגלרד, לעיל ה"ש 3.

(2) שילוב כוחות בין-מוסדי בלתי פורמלי

פיקוח של לשכת עורכי הדין על איכות ההוראה במוסדות האקדמיים יכול שיעשה גם באופן בלתי פורמלי. באווירת הביקורת המושמעת מתוך הלשכה עצמה כלפי איכות ההכשרה המקצועית ולהבעת תמיכה במוסד להוראת משפטים עשויה להיות השפעה משמעותית על שוק הלימודים המשפטיים. הלשכה, בראשות עורך הדין גיא-רון, ככל הנראה השכיחה להפנים זאת והחלה פועלת בכיוון זה. ועדת המדרוג החדשה¹⁴⁷, שתדרג את מוסדות לימודי המשפטים על פי קריטריונים שקבעה לשכת עורכי הדין, מהווה למעשה תמריץ עקיף למוסדות אלה לקיים סטנדרטים של הוראה ולמידה, אשר הגוף הממונה על מקצוע עריכת הדין מצאם ראויים. בנוסף, יש בנכונות לשכת עורכי הדין לשגר נציגים אשר ישתתפו מטעמם בכנסים ובאירועים אשר מארגנים מוסדות להוראת משפטים, משום מסר של תמיכה במוסדות אלה¹⁴⁸.

היה בעבר ניסיון בלתי פורמלי לשלב בין ההתמחות המקצועית ללימודים האקדמיים. תקופת ההתמחות תחת פיקוח הלשכה נערכה במקביל ללימודי השנה הרביעית באוניברסיטה. הרעיון המבטיח של הזנה הדדית בין הפרקטיקה לתאוריה נחל כשלון, ובפועל הקדישו התלמידים לשני העיסוקים המקבילים פחות מכפי שהיו רוצים ושני התחומים סבלו מעייפותם של המשתתפים בהם¹⁴⁹. רעיון השילוב נזנח לטובת ההחלטה לדחות את ההתמחות עד לסיום הלימודים העיוניים.

(ב) שילוב כוחות תוך-אקדמי

אין להתעלם מכך שלימודי המשפטים משרתים תכלית מעשית. השילוב בין תכלית זו לבין תפקידה של האקדמיה בפיתוח הדעת לשמה קיבל ביטוי על ידי פרופ' מרדכי קרמניצר בסימפוזיון שנערך בנושא החינוך המשפטי, כאשר קבע כי "פרקטיקן טוב הוא זה שבידיו כלים עיוניים-תאורטיים רחבים"¹⁵⁰. גם מאוטנר מוצא בתפקידה הכפול של האקדמיה המשפטית הזדמנות להקנות חינוך משפטי ערכי וראוי, ואין אלא להסכים עמו כי על מוסד המחנך את משפטני העתיד לשאוף לחינוך מקצועי, הומניסטי ורחב אופקים¹⁵¹.

147 ראו גיא-רון, לעיל ה"ש 16.

148 ראו למשל כנס שהתקיים ב-4.5.2010 בבית הספר למשפטים בצפת, אשר פורסם באתר הלשכה והתכבר בדברי ברכה של ראש הלשכה: www.israelbar.org.il/article_inner.asp?pgId=95666&catId=1250.

149 ראו אנגלרד, לעיל ה"ש 3, בעמ' 222.

150 פרופ' קרמניצר ברב שיח, לעיל ה"ש 130, בעמ' 4.

151 מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 7.

נדמה לי כי הסדר שבו מנה מאוטנר את ערכי החינוך המשפטי איננו מקרי. על גופים אשר הוגדרו בחקיקה כאבני דרך בהכשרתם של נותני שירות מרכזי בחיי החברה, מוטלת אחריות ציבורית להוציא תחת ידיהם אנשי מקצוע מהמעלה הראשונה. האחריות החברתית של האקדמיה המשפטית אינה יכולה לאפשר לה להתנער מהחובה לדאוג שאדם הפונה לעורך דין, אשר החל הכשרתו במוסדותיה, לא ימצא עצמו בפני שירות מקצועי לקוי¹⁵². זו אינה רק חובה מוסרית, כי אם גם חובה חוקית. חינוך משפטי אשר מזניח או מצמצם את הלימוד הדוקטרינרי ואת ההיבטים המעשיים של עריכת הדין, לא זו בלבד שמאכזב בכך את תלמידיו¹⁵³ אלא אף חוטא בכך למשימה שהטיל עליו המחוקק.

(1) החדרת מיומנויות לקוריקולום

המגמה להגביר את מקומן של המיומנויות המקצועיות בתכנית הלימודים האקדמית זכתה בשנות ה-90 לביקורת נוקבת מצד הסגל הצעיר של הפקולטות למשפטים באוניברסיטאות בישראל¹⁵⁴. מגמה הפוכה מזו התרחשה בחינוך המשפטי בארצות-הברית ולאחרונה אף בישראל. נדמה כי כיום אין קולות הרוב מתנגדים להחדרת היבטים מקצועיים לתוך הקוריקולום האקדמי, והדיון מתמקד יותר בשאלה כיצד לעשות זאת באופן הראוי ביותר.

כאמור, כמעט מראשית מיסודה של ההשכלה הגבוהה באנגליה ובאירופה הקונטיננטלית היו לימודי המשפט תחום אקדמי (בדרך כלל כחלק מתחום מדעי החברה, מדעי המדינה או הפילוסופיה הפוליטית). לעומתם, לימודי ההכשרה למקצוע עריכת הדין היו מנותקים כליל מהאקדמיה ולא היה קשר בין הלימוד האקדמי של התחום לבין ההכשרה למקצוע, אשר נלמד במסגרת של שוליות. גם בארצות-הברית, עד סוף המאה ה-19 נתפסה ההכשרה המקצועית כנפרדת לחלוטין מהעולם האקדמי והכשרתם של פרחי המשפט נעשתה במשרדי עורכי הדין הוותיקים.

תופעת השוליות נחקרה לאחרונה כאמצעי חינוכי לילדים בבתי ספר, לא רק בשל הפוטנציאל הגלום בה להקניית מיומנויות קוגניטיביות, אלא גם בשל רכיב הסוציאליזציה הדומיננטי הטמון בה¹⁵⁵. כאשר המאמן מדגים את עבודתו ותומך בשוליותו הוא בו-זמנית

152 ראו פלר, לעיל ה"ש 1, בעמ' 3; רימלט, לעיל ה"ש 53, בעמ' 89 (הערה 20 והסקט הצמוד לה).

153 מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 7 מזהה את "צורכיהם של הצעירים הצעירות המגיעים לפקולטה כדי לרכוש הכשרה משפטית שבאמצעותה יוכלו לתפקד בהצלחה בשדה הפרקטיקה המשפטית".

154 מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 6.

155 Allan Collins, *Cognitive Apprenticeship*, THE CAMBRIDGE HANDBOOK OF LEARNING SCIENCES 47 (R. Keith Sawyer ed., 2005).

מלמד אותו לא רק את רזי המקצוע, אלא גם את קוד ההתנהגות בו. למעשה, המאמן מלווה את השוליה אל תוך הקהיליה המקצועית. זו בדיוק מטרתה של תקופת ההתמחות בעריכת דין. האם ניתן לשלבה במסגרת אקדמית?

לשכת עורכי הדין שוקדת על הקמת בית ספר למתמחים במסגרת מאמציה לשיפור רמתם המקצועית של אנשי המקצוע¹⁵⁶, אך ניתן לחשוב על הקמת מוסד מעין זה גם בתוך האקדמיה עצמה. פרופ' אנגלרד העלה בעבר את רעיון הקמת בית הספר למתמחים בין כותלי האוניברסיטה, וראה בעיני רוחו "אנשי מעשה בעלי כושר הוראה אשר ילמדו כללים טכניים כהכנת תביעה, רישום עסקאות, ניסוח הסכמים וכו'"¹⁵⁷. החשש שהביע פרופ' אנגלרד מיישום הרעיון הוא הקושי בארגון הקורסים ובגיוס אנשי סגל מתאימים. דומה כי בשעתו לא היה מקובל השילוב של פרקטיקנים בסגל ההוראה האקדמי.

בהשראת משנתו של כריסטופר קולומבוס לנגדל, נחשבו מלומדי משפט תאורטיים שנים ארוכות כמורים הראויים ביותר, ושילוב האקדמיה עם עיסוק בפרקטיקה נחשב כגורע מאיכות הוראתם¹⁵⁸. היו גם בארץ מי שראו כסכנה חמורה את טשטוש הגדרתו העצמית של המלומד האקדמי ואיבודו לטובת התפקיד האינסטרומנטלי של הכשרת עורכי דין¹⁵⁹. אולם מאז המאה ה-19 השתנה המצב הן בארץ הן בחו"ל, בייחוד בשלושת העשורים האחרונים. המציאות הישראלית מלמדת כי המהלך שבו שופטים, פרקליטים ופוליטיקאים מעורבים באקדמיה המשפטית החל משנות החמישים¹⁶⁰ מצוי במגמת התגברות מאז פתיחתן של מכללות למשפטים¹⁶¹.

בעוד דרישות המועצה להשכלה גבוהה מחייבות איוש תקני ההוראה בבתי ספר למשפטים על פי קריטריונים של סטטוס אקדמי¹⁶², נוטים רבים מהמוסדות אשר אינם כפופים לפיקוח הדוק של המל"ג עקב חוסר תלותם התקציבית בה¹⁶³, לשבחן בסגל ההוראה

156 ראו דוח פעילות לשכת עורכי הדין בישראל, לעיל ה"ש 14, סעיף 2 לסיכום מסקנות צוות רמת המקצוע והצפתו, בראשות ראש לשכת עורכי הדין (מיום 24.3.2009).

157 אנגלרד, לעיל ה"ש 3, בעמ' 223.

158 ראו רימלט, לעיל ה"ש 53, בעמ' 85.

159 מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 18.

160 שם, בעמ' 39.

161 ראו רשימת עורכי הדין והשופטים העשירה והמגוונת באתרי האינטרנט של המכללות למשפטים בישראל.

162 החלטת המועצה להשכלה גבוהה מחודש מאי 1997 בדבר לימודי משפטים במכללות החוץ-תקציביות מחייבת כי סגל ההוראה יכלול לפחות שמונה מרצים במשרה מלאה, כאשר מחציתם בדרגת מרצה בכיר ומעלה.

163 מוסדות אקדמיים להוראת משפטים המכונים "מכללות חוץ-תקציביות" בחוק לשכת עורכי הדין, בסעיפים 25-ב-25ה.

שופטים ופרקליטים אשר אינם בעלי סטטוס אקדמי בכיר¹⁶⁴. מגמה זו עשויה לקדם את חזונו של פרופ' אנגלרד לשילוב כוחות אפשרי, שבו תוקדש שנת הלימוד האחרונה באקדמיה ללימוד ההיבטים המעשיים של המקצוע.

ייתכן שהרעיון של חזרה אל השוליות כחלק מהחינוך המשפטי האקדמי כבר החל קורם עור וגידים בשלושת העשורים האחרונים, עם התפתחותו של החינוך הקליני באקדמיה המשפטית. "החינוך הקליני" הוא למעשה שם רחב לתופעה של שילוב התנסות מעשית במסגרת של לימודים אקדמיים. שילוב זה בא לידי ביטוי בתוספת קורסים בעלי אוריינטציה מעשית לתכנית הלימודים, חלקם מועברים בדרך של סדנאות אינטראקטיביות (כגון משפט מבוים, סדנת גישור, סדנת חקירת עדים וכיוצ"ב), וחלקם כהתנסות ביעוץ משפטי עבור לקוחות אמיתיים, כשירות לקהילה ("הקליניקות", בכינוי העממי). יש לציין כי אין לראות בחינוך הקליני רק כתוספת ללימודים העיוניים המסורתיים, אלא יש לראות בו מרכיב חיוני בהפנמתם והבנתם לעומק. מחקרים אקדמיים מאששים את הטענה שלפיו הוראת סטודנטים למשפטים בעודם ממלאים תפקיד מקצועי, היא מרכיב חיוני בהוראת המשפט¹⁶⁵.

לאחרונה אף גוברים הקולות הקוראים לשלב במסגרת לימודי היסוד במשפטים פדגוגיה המדגישה פיתוח של מיומנויות רלוונטיות (ראיון לקוח הטוען כי נפגע מרשות שלטונית, בחירת מנגנון הולם ליישוב סכסוך בין בני זוג, חישוב פיצוי על סמך הערכת נזק הנגרם מרשלנות רפואית, עריכת הסכם מכר מקרקעין וכד'), ולא להסתפק במיומנויות של טיעון משפטי גרדא, הרלוונטיות בעיקר לליטיגציה בערכאות ערעור¹⁶⁶. יש לציין כי קולות אלה נשמעים בארצות-הברית, שם לא נדרשים בוגרי התואר האקדמי במשפטים לתקופת התמחות מעשית כתנאי להצטרפותם לשכת עורכי הדין. ייתכן ובארצנו, נוכח מעורבותה הפעילה של לשכת עורכי הדין בהכשרה המקצועית של המשפטנים, יצטמצם היקף השילוב מסוג זה ביחס למה שהיו מקווים עמיתינו מעבר לים.

(3) אקדמיזציה של מיומנויות

המשפט כדציפלינה אקדמית הופיע לראשונה באוניברסיטת אוקספורד האנגלית ב-1753, ועד ל-1779 לא הוקמה כלל מחלקה עצמאית למשפטים אלא ניתנו הרצאות בנושא

164 מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 66, בהערה 53, טוען כי משקלו של הסטטוס האקדמי צריך להיות זניח, אם בכלל, בעולם האקדמי. הדבר אינו עומד במבחן המציאות – לא בהקשר של הקמת והפעלת מוסד אקדמי ובוודאי שלא בהקשר של תגמול הסגל האקדמי.

165 ראו Eliot S. Milstein *Clinical Legal Education in the United States: In-House Clinics*, 165 *Extenships and Simulations*, 51 J. LEGAL EDU. 375 (2001). כן ראו דוח הוועדה שמונתה מטעם לשכת עורכי הדין בארצות-הברית לבחינת החינוך הקליני בבתי הספר למשפטים: REPORT OF THE ASSOCIATION OF AMERICAN LAW SCHOOLS – AMERICAN BAR ASSOCIATION COMMITTEE ON GUIDELINES FOR CLINICAL LEGAL EDUCATION (1980)

166 ראו Lande & Sternlight, לעיל ה"ש 53.

במסגרות שונות באקדמיה¹⁶⁷. לימודי המשפט במסגרת זו לא עסקו בהיבטים שונים של עבודת עורכי הדין אלא ניתחו את המשמעויות הפילוסופיות, המדיניות והחברתיות של המשפט.

בית הספר העצמאי הראשון למשפט שהוקם ב-1784, בית ספר ליכטפלד בארצות-הברית, הציע ללומדיו גישה מדעית ואקדמית להכשרתם המקצועית, להבדיל מהגישה ה"מכנית" שבה נלמד המקצוע במשרדי עורכי הדין. האוניברסיטאות, שראו בהכללת בית ספר למשפטים בין כתליהן ביצת זהב, התמודדו עם ביקורת מצד האקדמיה, מחד גיסא, לבין אנשי המקצוע, מאידך גיסא. אחד מנשיאי העבר של אוניברסיטת הארווארד, צ'רלס אליוט (Elliot) ספג ביקורת שטענה כי לימודי משפט שייכים לאוניברסיטה כפי שלימודי ריקוד שייכים לה. אליוט הדף את הביקורת באמירה שאכן ראוי לכלול לימודי ריקוד בהארוורד ואף כקורס חובה...¹⁶⁸.

הגישה המדעית למשפט, באמצעות שיטת הקייס שאותה הנהיג לנגדל בתקופתו, התפשטה במהירות באקדמיה המשפטית בארצות-הברית ובעולם כולו. מתוכה נולדה הגישה הפורמליסטית למשפט. הפורמליזם המשפטי בוחן את עולם המשפט כמערכת עובדתית שאותה ניתן למדוד באופן אמפירי, ובאמצעות שימוש בכללים מוסכמים וידועים לנבא בה תופעות¹⁶⁹. הגישה הפורמליסטית למשפט מאפשרת להתייחס אליו כמדע. המדע מתבסס על עובדות, נחקר במכשירים שעוצבו במיוחד כדי להרחיק התרשמות סובייקטיבית של החוקר מן הממצאים, ובאמצעות כלים אלה ניתן להסביר ואף לנבא עובדות אלה¹⁷⁰. המכשירים המדעיים המשפטיים הם לשון החוק, התקדים, המשפט המשווה וכיוצא ב, ומעברתו של המשפטן היא הספרייה¹⁷¹.

את הצורך לתת להיבטים הפרקטיים של החינוך המשפטי כסות עיונית-מדעית ניתן להסביר מנקודת מבט סוציולוגית. גודסון, סוציולוג החוקר תכניות לימודים, מבקר את האופן שבו נתפס הידע והמידע וטוען כי מלבד תפקידו לעבור מן המלמדים אל הלומדים, הקוריקולום הוא מכשיר ביקורתי ומשפיע. לגישתו, תכנית הלימודים היא סוכן חיברות, המשקפת דפוסים של הייררכיה ומעמד בחברה, והעברת הידע היא מעשה פוליטי. ניתוח ביקורתי של קוריקולום מגלה לא רק מה נכלל בו, אלא גם מה נעדר ממנו – אלו קבוצות

167 Feldman, לעיל ה"ש 53.

168 STEVENS, לעיל ה"ש 53.

169 מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 18.

170 יצחק אנגלרד מבוא לתורת המשפט 5-8 (1991).

171 Christopher Columbus Langdell, *The Harvard Law School*, 3 L.Q.R. 123, 124 (1887).

באוכלוסיה מיוצגות בו ואלו "מועלמות". על מנת לבחון תכנית לימודים עלינו להתחקות אחר האופן שבו התגבשה¹⁷².

בורדייה, מהסוציולוגים המשפיעים ביותר במאה הקודמת, טען כי החינוך משמש את הקבוצות הדומיננטיות לשעתוק המודל הקיים ולהנחלת ערכיה של הקבוצה הדומיננטית, וכך נשמר המבנה החברתי הקיים¹⁷³. האקדמיה נתפסת מבחינה חברתית כמנגנון היוקרתי ביותר המופקד על חינוך והשכלה. גודסון מראה במחקריו כיצד צובר מקצוע כלשהו מעמד חברתי באמצעות האקדמיה. לפי ממצאיו, קביעת הסטטוס החברתי של בעלי מקצוע עלה ככל שהם אימצו הגדרות אקדמיות לעבודתם. כך, ככל שהתחזק מעמדו החברתי של המדע במאה ה-20 נטו מקצועות רבים ליצור לעצמם חזות מדעית על מנת להעלות את הסטטוס החברתי שלהם¹⁷⁴.

הממצאים שחושף גודסון במחקריו מוכיחים כי מעמדו האקדמי של תחום כלשהו קשור בקשר הדוק למשאבים המוקצים לו ולשיקולים בבחירתו כמקצוע, דבר המשפיע על היחס בין ההיצע לבין הביקוש ללמוד אותו. מכאן, שלא מן הנמנע למצוא את מוסדות החינוך המשפטי מתאימים את הקוריקולום לתפישה החברתית המשתנה ביחס למקצוע עריכת הדין.

טענתו של גודסון היא כי נאמנות היסטורית לקוריקולום, ללא תובנה סוציולוגית, עלולה להפכו אותו לבלתי רלוונטי עבור הסטודנטים¹⁷⁵. לכן, כדי להפיק מניסיון העבר את הלקחים לקראת עתידו של החינוך המשפטי בישראל, עלינו לנסות ולהעריך כיצד אקדמיזציה של מיומנויות עריכת הדין משרתת את האג'נדה החברתית. האם ההייררכיה שהייתה מקובלת במאה העשרים, שלפיה נהנתה ההשכלה העיונית מיוקרה חברתית גבוהה מזו של ההכשרה המקצועית¹⁷⁶, מתאימה לנו כחברה גם במאה העשרים ואחת? דומה כי במציאות הישראלית הנוכחית, ההייררכיה המסורתית משתנה. מהפכת הנגישות להשכלה הגבוהה שהתרחשה בשנות ה-90 הפכה את תואר הראשון כתנאי סף כמעט לכל קהיליה מקצועית, כפי שהייתה בעבר תעודת הבגרות. לפיכך היתרון היחסי שמבקשים הסטודנטים לרכוש על פני מתחריהם הפוטנציאלים בשוק העבודה הינו תואר ראשון יוקרתי. ניתוח הביקוש ללימודים אקדמיים בישראל מלמד כי המוטיבציה של רוב התלמידים היא לרכוש מקצוע ופחות להרחיב השכלה כללית, וכי לימודי המשפטים נתפסים

IVOR F. GOODSON, THE CHANGING CURRICULUM: STUDIES IN SOCIAL CONSTRUCTION 172 (1997).

Bourdieu, לעיל ה"ש 140.

GOODSON, לעיל ה"ש 172.

שם. 175

ראו רימלט, לעיל ה"ש 53, בעמ' 88.

כמקצוע יוקרתי ועל כן מבוקש¹⁷⁷. "משפטנים הם חלק מן האליטה החברתית" קבע פרופ' יצחק זמיר¹⁷⁸, ודומה כי תכליתו של החינוך המשפטי לשמש כהכשרה פרקטית¹⁷⁹ מחזקת את ההנחה כי ההייררכיה המסורתית בישראל של המאה ה-21 שונה מזו שהייתה רווחת במאה הקודמת.

לעניות דעתי אין מקריות בעובדה שעד לאחרונה לא נפתח בישראל בית ספר למשפטים בפריפריה. בהגברת הנגישות למקצוע עריכת הדין קיים איום על יוקרתו. הנגישות עשויה להיות גיאוגרפית, היא עשויה להיות כלכלית, אך היא עשויה להיות גם קוריקולרית. לסינון מועמדים ללימודים על סמך מבחן פסיכומטרי, אשר ההצלחה בו תלויה בהון התרבותי של הנבחן, ולא רק ביכולותיו האינטלקטואליות קיימת השפעה מרובדת. כך גם להתמקדות הקוריקולרית בחשיבה העיונית, המערבית, המדעית, יש אפקט מרובד. משמעות הדבר היא כי היצמדות היסטורית לקוריקולום משרתת רובד ספציפי ביותר באוכלוסיה. לו הייתה המשמעות החברתית גלויה ומוצהרת, ניתן היה להתמודד עמה. העובדה שהיא מוטמעת בקוריקולום מקשה על יצירת שינוי.

עם זאת לעניות דעתי אין מניעה כי לימודי משפט הממוקדים בהכשרת עורכי הדין של העתיד יושלבו בתוכם דעת לשמה ואין בכך כל סתירה לתפקידה המסורתית של האקדמיה¹⁸⁰. משנתו של ג'רום פרנק, ממייסדי אסכולת החינוך הקליני המשפטי, מדגישה את חשיפת התלמידים לצדדיו המעשיים של המקצוע כתנאי להבנה מעמיקה ולהפנמה משמעותית של התאוריות המשפטיות המבססות אותו¹⁸¹. למעשה, בעזרת ההתנסות הקלינית במסגרת אקדמית התפתחה בשלושת העשורים האחרונים הגות מעמיקה, המבוססת על מחקר אקדמי על אודות היבטים שונים של הפרקטיקה המשפטית¹⁸².

ניתוח אקדמי של מיומנויות מקצועיות מהווה בעיניי שילוב ראוי בין חינוך ערכי, ביקורתי ומודע לעצמו לבין הכשרה אחראית ויסודית של משפטני העתיד. אני צופה את עתידו של החינוך המשפטי בישראל כמפויס ומאוזן יותר. אני נוטה להאמין כי דרישת הסטודנטים לקוריקולום מעשי, עם השינויים החברתיים שחלו בישראל בשני העשורים האחרונים, עם האחזיות הציבורית שהוטלה על מוסדות האקדמיה המשפטית, יובילו לשילוב כוחות בין פרקטיקה לתאוריה.

177 נוגה דגן-בוזגלו הזכות להשכלה גבוהה בישראל: מבט משפטי ותקציבי 34 (מרכז אדוה, 2007).

178 פרופ' זמיר ברב שיח, לעיל ה"ש 130, בעמ' 9.

179 שם, וכן בעמ' 4.

180 אנגלרד, לעיל ה"ש 3, בעמ' 221 מצטט את וילהלם פון הומבולט, אבי השיטה האוניברסיטאית הגרמנית במאה ה-19, הטוען כי אחד מארבעת עקרונות היסוד של אוניברסיטה הוא שלילת הלימוד בתור הכנה לפרקטיקה מקצועית.

181 ראו רימלט, לעיל ה"ש 53, בעמ' 87.

182 שם, בעמ' 94.

לעניות דעתי, הגישה הרואה באקדמיה מוסד להשכלה עיונית בלבד, נסוגה בפני הגישה המוצאת מקום להכשרה מעשית במסגרת האקדמית. לאור המחקר הפורה והתפתחותן של תאוריות אקדמיות בנושאים בעלי אופי פרקטי, לא ניתן כיום לומר כי קיימת סתירה של ממש בין תפקיד בית הספר למשפטים כמעניק השכלה ללומדיו, לבין תפקידו להכשירם למקצוע. עם זאת, לטעמי, בעוד למידת המיומנות מגובה כיום במחקר ובפיתוח של גוף ידע אקדמי, קיים חוסר משמעותי בביטוי מעשי לנושאים התאורטיים הנלמדים בבתי הספר למשפטים. פער זה אינו גזירה משמים ובהחלט ניתן לגישור.

מן המקובץ לעיל, אני נוטה לאמץ דווקא את הגישה המשלבת את הכוחות האקדמיים עם אלה של נציגי המקצוע. לדידי, "חלוקת העבודה" בין משפטים מעשיים לבין מלומדי משפט¹⁸³, אינה סותרת את תפקידו של בית הספר למשפטים כמוסד המכשיר משפטים מעשיים. תפקידם של מורי הפקולטה כמורים להכין את הלומדים למקצועות המשפט אינו גורע מיכולתם, לעתים רצונם, ובעיני רבים אף חובתם, לעסוק כמלומדי משפט בחקר אקדמי של המשפט על כלל תופעותיו והשפעותיו.

ההבחנה בין "טכנאי" משפט (המשקפת תפיסת עולם פורמליסטית של המשפט) לבין "מהנדס" חברתי (על פי הגישה הלא-פורמליסטית)¹⁸⁴ אינה משכנעת דיה על מנת לעצב באמצעותה חינוך משפטי ראוי. האקדמיה המשפטית – אם לצורך מתן דעת לשמה ואם לצורך הכשרה מקצועית – מחויבת בחשיפת תלמידיה להיבטים המעשיים של המקצוע. אין בסיס לדיון ערכי בתופעה חברתית, כפי שהוא המשפט, ללא הכרות עם מופעיה והשפעותיה בפועל. לא יעלה על הדעת כי מהנדס לא ישלוט ברזים הטכניים של המקצוע שעל תכנונו ועיצובו הוא אמון.

ה. סיכום

רשימה זו ביקשה להציע מבט פנורמי על החינוך המשפטי. מתוך התובנות שהתגבשו במדינות שונות בעולם ובמרוצת השנים, ניתן כיום לשקול את היתרונות והמגרעות של הגישות השונות לתפקידיה של האקדמיה המשפטית. ההתלבטות אם תפקידם של בתי ספר למשפטים להכשיר עורכי דין או להעניק השכלה משפטית עיונית אינה ייחודית לישראל. ניתן ללמוד מניסיונם של מוסדות החינוך המשפטי מעבר לים וכן מניסיוננו שלנו בישראל. על אף שהצעת לבכר גישה מעשית ללימודי המשפט, ניסיתי להראות כי לא נדרש לשם כך ויתור על המחקר והפיתוח העיוני של המשפט. הפדגוגיה המתפתחת בארץ ובעולם מאפשרת שילוב הגישות במספר לא מבוטל של אופנים. ניתן לאפשר חשיפה מדורגת

183 מאוטנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 41.

184 ראו שם, בעמ' 59, הטקסט המופיע בהערה 32.

(מבחינה כרונולוגית) של ההיבטים העיוניים וההיבטים המעשיים של המקצוע. ניתן לשלב הכשרה מעשית במסגרות לימוד אקדמיות. ניתן לבסס שיתופי פעולה בין גורמים מקצועיים לאקדמיה. ניתן לפתח את המחקר והכתיבה אודות התאוריות שבבסיס המיומנויות הנלמדות ועוד.

הקושי בעריכת שינויים קוריקולריים עשוי לנבוע מהאיום שמהווה שינוי שכזה על ההגמוניה. עם זאת לא מן הנמנע כי השינוי מתעכב עקב היעדר מודעות לכלל האפשרויות הפרושות בפני מקבלי ההחלטות. משום כך, יהא עתידו של החינוך המשפטי אשר יהא, קיים ערך רב בעצם הדיון על אודותיו. ההתלבטויות, הביקורות והקריאות לשינוי חושפות את ההיבטים הנעלמים מתכניות הלימוד. רק חשיפה כזו מאפשרת הערכה מלאה ומדויקת של הצרכים הציבוריים, האישיים והמקצועיים של כל הגורמים המשפיעים והמושפעים מהחינוך המשפטי. רק הערכה גלויה ואמיצה שכזו תאפשר עיצוב ראוי של החינוך המשפטי בישראל.